

The Concept and Categories of Damage in Iranian Law, Islamic Jurisprudence, and Common Law

Hedayatollah Soltani-Nejad ¹

1. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: dhs1339@gmail.com

Abstract

Received:
2025/09/05
Revised:
2025/10/11
Accepted:
2025/11/30
Published online:
2026/03/28

The proof of legally cognisable damage remains a foundational pillar for the establishment of both tortious and contractual liability. A claimant seeking reparation must adduce credible evidence to substantiate three essential elements: the occurrence and nature of the damage suffered, the wrongful act or omission or breach of contractual obligation giving rise to the claim, and the causal nexus between the defendant's conduct and the loss sustained. Nevertheless, persistent ambiguity surrounding the concept, scope, and classification of damage, particularly within the Iranian legal system, has, in practice, generated significant challenges in the proof of this essential element, thereby undermining the effective protection of injured parties' rights. Adopting a comparative approach, this article examines the concept and categories of damage in three legal systems, Iranian law, Imāmī jurisprudence, and the common law, employing a descriptive-analytical methodology to identify the principal points of convergence and divergence and to advance recommendations for the refinement of the legal framework governing damages in Iranian law. The study finds that, in none of the three systems, has a formal statutory definition of damage been enacted, each having largely confined itself to the enumeration of particular instances. The scholarly definitions that have been proposed converge upon the recognition that damage is a broad, multi-dimensional, and inherently flexible concept, capable of encompassing both material losses, such as the destruction of property or the loss of an accrued benefit, and non-pecuniary losses, such as injury to reputation, dignity, feelings, or the deprivation of legitimate opportunities. In Iranian law, the concept has predominantly been confined to tangible and present financial losses, and the categories thereof are set out in an unsystematic fashion across a disparate array of statutes, resulting in persistent uncertainty regarding the compensability of non-pecuniary harm, future losses, and losses arising from the loss of an opportunity. In Imāmī jurisprudence, although foundational principles such as the rule prohibiting the infliction of harm, causation, and direct destruction form the doctrinal substratum for compensation, theoretical fragmentation has precluded the extraction of a uniform concept. In the common law, by contrast, the concept has been elaborated in a considerably more comprehensive and systematic manner, with express recognition of a wide spectrum of damage types and a sophisticated classification of compensatory remedies. The study concludes that the Iranian legislature should enact a comprehensive statutory definition of damage, accompanied by a clear enumeration of its principal categories, in order to harmonise jurisprudential theory with the statutory framework, to enhance the coherence of judicial practice, and to ensure more effective protection for injured parties in both civil and contractual claims.

Keywords: Damage; Categories of Damage; Tort and Contractual Liability; Iranian Law; Islamic Jurisprudence; Common Law.

How To Cite: Soltani-Nejad, H. (2026). The Concept and Categories of Damage in Iranian Law, Islamic Jurisprudence, and Common Law, *Comparative studies on Islamic and Western Law*, 13(1), 174-212. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.13810.2719>

Extended Abstract

The proof of damage remains a foundational pillar for establishing civil and contractual liability in any developed legal system. A claimant must establish three essential elements: the occurrence and nature of the damage, the wrongful act or breach of duty, and the causal nexus between the defendant's conduct and the loss sustained. In the Iranian legal system, the concept of damage has traditionally been conceived in relatively narrow terms, largely confined to material and tangible losses such as the destruction of physical property or deprivation of accrued benefits. This restrictive conception stands in marked contrast to the common law and certain strands of Imāmī jurisprudence, where legally cognizable damage extends considerably beyond direct material losses to encompass consequential and non-pecuniary harms, including loss of an opportunity, failure to realize benefits that would ordinarily have accrued, and various forms of moral injury. This fundamental divergence has resulted in significant ambiguity and inconsistency in Iranian judicial practice, attributable largely to the absence of a comprehensive, clear, and systematically articulated definition of damage. Against this background, the present study undertakes a conceptual re-examination and structural redefinition of damage from a comparative perspective, focusing on Iranian law, Islamic jurisprudence, and the common law, with the overarching objective of identifying principal points of convergence and divergence and elaborating a coherent framework capable of facilitating proof of damage and guaranteeing full reparation. The study adopts a descriptive-analytical methodology, drawing upon an extensive review of the authoritative texts of Imāmī jurisprudence, the Iranian Civil Code and ancillary legislation, published decisions of Iranian courts, and the theoretical and case-based literature of the common law. The analysis proceeds in three stages: examining the concept of damage in each legal system; analyzing and juxtaposing the principal categories (i.e., material, non-pecuniary, direct, indirect, future, and damage arising from loss of an opportunity); and systematically evaluating the weaknesses and lacunae of Iranian law with respect to the definition, proof, and compensation of damage, and advancing proposals for legislative reform. The findings indicate that, in none of the three systems, has a formal statutory definition of damage been provided. Each system has largely confined itself to enumerating particular instances, leaving doctrinal definition to legal theorists. The scholarly definitions proposed, while varying in precise formulation, converge upon the recognition that damage possesses a broad, multi-dimensional, and inherently flexible character, capable of encompassing both material losses (such as destruction of property or loss of an accrued benefit) and non-pecuniary losses (such as injury to reputation, standing, feelings, or the right to enjoyment of legitimate opportunities). In Iranian law, damage has predominantly been conceptualized in terms of material and objective loss, and the categories thereof are set out in a limited and unsystematic fashion across a disparate array of statutes. The Civil Code and ancillary enactments refer only to discrete instances, such as destruction of

property or non-performance of a contractual obligation, and have failed to provide a comprehensive definition. This omission has given rise to persistent uncertainty regarding the compensability of non-pecuniary losses, losses arising from deprivation of an opportunity, and future losses. Judicial practice, absent a uniform criterion, has exhibited marked inconsistency. In Islamic jurisprudence, although foundational principles such as the rule prohibiting the infliction of harm (*lā ḍarar*), the doctrine of causation (*tasbīb*), the principle of liability for direct destruction of property (*itlāf*), and the doctrine of responsibility for loss occasioned by deception (*ghurūr*) collectively form the doctrinal substratum for compensation, no comprehensive and internally coherent definition is found in the classical sources. Certain jurists have confined damage strictly to destruction of tangible property or loss of accrued benefit, while others, invoking the overarching principles of justice and full reparation, have extended its scope to encompass non-pecuniary losses, loss of profit, and deprivation of an opportunity. The absence of theoretical cohesion has precluded extracting a definitive and uniform definition from the corpus of Imāmī jurisprudence. In the common law, by contrast, the concept of damage has been elaborated in a considerably more comprehensive and systematic manner. The system expressly recognizes a wide spectrum of damage types, including direct, indirect, consequential, future, and non-pecuniary damage, as well as damage arising from loss of an opportunity. Moreover, the law of damages is structured around a tripartite classification of remedies (i.e., compensatory, nominal, and punitive) a typology that has substantially enhanced the flexibility, sophistication, and efficacy of the remedial framework. The courts, guided by principles of equity, reasonableness, and foreseeability, have developed a refined body of jurisprudence governing the precise categorization of damage types and the criteria applicable to their proof and quantification. The comparative analysis reveals that, in all three systems, damage is fundamentally understood as a detriment or loss sustained in respect of a person's legitimate right or legally protected interest. The principal point of divergence lies in the breadth of the concept. Whereas Iranian law concentrates predominantly upon present, tangible, and financial losses, the common law and certain progressive strands of jurisprudential thought accord significant weight to realizable benefits and opportunities of which the claimant has been unfairly deprived. The findings further demonstrate that the Iranian compensatory approach is beset by significant limitations, particularly regarding non-pecuniary and indirect losses, whereas the common law benefits from a diversified array of remedial mechanisms that have materially enhanced the capacity of the judicial process to achieve restorative justice. The study concludes that an explicit statutory definition of damage has been enacted in none of the three systems; that damage is a broad and multifaceted concept encompassing material, non-pecuniary, direct, indirect, and future losses; that Iranian law has paid insufficient attention to the prospective dimensions of assets and compensability of lost opportunities; that Iranian judicial practice in non-pecuniary compensation remains underdeveloped and requires more precise legislative guidance; and that the principles of Imāmī jurisprudence,

particularly the imperatives of full reparation and justice, are capable of serving as a robust theoretical foundation for expanding and modernizing the concept of damage within the Iranian legal order. The study recommends that the Iranian legislature, drawing upon comparative insights from the common law and normative resources embedded within the Islamic jurisprudential tradition, undertake the enactment of a comprehensive statutory definition of damage, accompanied by a clear and systematically ordered enumeration of its principal categories. Such reform would harmonize jurisprudential theory with the Iranian statutory framework and evolving international standards, and would, by enhancing the clarity and predictability of the law, materially advance judicial justice, facilitate proof of damage in contested proceedings, and ensure more effective protection for injured parties in both civil and contractual claims.

Keywords: Damage; Categories of Damage; Tort and Contractual Liability; Iranian Law; Islamic Jurisprudence; Common Law.

مطالعه تطبیقی مفهوم و اقسام خسارت در حقوق ایران، فقه اسلامی و حقوق کامن لا

هدایت اله سلطانی نژاد^۱

۱. استادیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق دانشگاه قم، ایران. رایانامه: dhs1339@gmail.com

چکیده

اثبات خسارت از ارکان بنیادین تحقق مسئولیت مدنی و قراردادی به شمار می‌رود. خواهان دعوای جبران خسارت باید با ارائه دلایل و مستندات معتبر، سه عنصر اساسی یعنی وقوع و نوع خسارت، فعل یا ترک فعل زیان‌بار یا نقض تعهد قراردادی و نیز رابطه سببیت میان زیان و رفتار خواننده را اثبات کند. باین‌حال، ابهام در مفهوم، قلمرو و اقسام خسارت به‌ویژه در نظام حقوقی ایران، گاه موجب بروز چالش‌هایی در فرآیند اثبات این رکن مهم و در نتیجه، تضییع حقوق زیان‌دیده می‌شود. مقاله حاضر با رویکردی تطبیقی، به تحلیل و بازشناسی مفهوم و انواع خسارت در نظام‌های حقوقی ایران و فقه اسلامی و کامن لا می‌پردازد. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده و هدف آن، شناسایی وجوه اشتراک و افتراق در تعاریف و مصادیق خسارت در نظام‌های مزبور و ارائه پیشنهادهایی برای اصلاح و تکمیل چارچوب حقوقی ایران است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که خسارت مفهومی گسترده و چندبعدی دارد که علاوه بر از دست دادن مال، سلامت، آبرو، فرصت و موقعیت‌های قابل پیش‌بینی در برخی موارد شامل محرومیت از دستیابی به آن‌ها نیز می‌شود.

واژگان کلیدی: خسارت، اقسام خسارت، مسئولیت مدنی و قراردادی، حقوق ایران، فقه اسلامی، کامن لا.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۶/۱۴

تاریخ اصلاح:

۱۴۰۴/۰۷/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۰۹

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۵/۰۱/۰۸

استناد: سلطانی نژاد، هدایت اله (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی مفهوم و اقسام خسارت در حقوق ایران، فقه اسلامی و حقوق کامن لا. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و

غرب، ۱۳ (۱)، ۱۲۴-۱۲۳. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.13810.2719>

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

اثبات خسارت از ارکان اساسی تحقق مسئولیت مدنی و قراردادی به شمار می‌رود و بدون احراز ورود ضرر یا زیان، تحقق هیچ‌گونه مسئولیتی ممکن نیست. در نظام حقوقی ایران، مفهوم خسارت غالباً به از دست دادن یا از بین رفتن مال و منافع ملموس محدود شده است، حال آنکه در حقوق کامن‌لا و برخی نظریه‌های فقهی، زیان ناشی از عدم دستیابی به منفعتی که در شرایط متعارف قابل تحقق بوده و فعل یا ترک فعل دیگری مانع تحقق آن شده است نیز در زمره خسارت محسوب می‌شود. پژوهش‌ها و نظریات موجود در حوزه خسارت در ایران عمدتاً به بررسی برخی انواع خاص خسارت، مانند خسارت مستقیم یا خسارت ناشی از قرارداد، محدود بوده و توجهی جامع به مفهوم کلان خسارت و ضرورت بازتعریف آن نشده است. در مقابل در حقوق کامن‌لا، آثار علمی و رویه قضایی به تفصیل به ابعاد مختلف خسارت پرداخته و اقسام آن به روشنی تبیین شده است؛ به عنوان مثال، خسارت‌های غیرمستقیم، خسارت‌های آتی، خسارت ناشی از تفویت فرصت و منافع محتمل الوقوع به صراحت شناسایی و قواعد اثبات و جبران آن‌ها روشن گردیده است.

در فقه امامیه نیز گرچه برخی منابع به انواعی از خسارت‌های مادی و معنوی اشاره کرده‌اند، اما تعریف جامع و یکپارچه‌ای از مفهوم خسارت ارائه نشده و پراکندگی نظرات موجب بروز ابهام در تعیین حدود و قلمرو انواع خسارت شده است. این محدودیت‌ها باعث ایجاد اختلاف رویه و ناهماهنگی در آرای قضایی و همچنین دشواری در اثبات خسارت در دعاوی مسئولیت مدنی و قراردادی گردیده است. با توجه به این کاستی‌ها، ضرورت دارد که مفهوم خسارت به صورت جامع، منسجم و با در نظر گرفتن همه ابعاد و مصادیق آن بازشناسی و بازتعریف شود. چنین بازتعریفی می‌تواند ضمن رفع ابهامات موجود، زمینه را برای تسهیل اثبات خسارت در دعاوی حقوقی و توسعه رویه قضایی فراهم کند و همچنین هماهنگی بیشتری میان نظریه‌های فقهی، حقوق ایران و حقوق تطبیقی ایجاد نماید. بنابراین مقاله حاضر با رویکردی تطبیقی و روش تحلیلی توصیفی به بررسی مفهوم، تعاریف و انواع خسارت در نظام‌های حقوقی ایران و فقه امامیه و کامن‌لا می‌پردازد. هدف از این پژوهش، شناسایی خلأهای نظری و عملی در تعریف خسارت و ارائه چارچوبی جامع و هماهنگ است تا ضمن تسهیل اثبات این رکن بنیادین مسئولیت، زمینه توسعه علمی و عملی رویه

قضایی در جهت برداشت واقع‌گرایانه‌تر از خسارت و جبران آن فراهم گردد. در این مقاله صرفاً به بازتعریف مفهوم خسارت و دسته‌بندی انواع آن در هر یک از این نظام‌های حقوقی پرداخته شده است.

۱. مفهوم خسارت

۱-۱. خسارت در لغت و عرف

خسارت در لغت فارسی به معنای زیان، نقصان و کاستی، از دست دادن، از بین رفتن و خلاف نفع و سود است (دهخدا، ۱۴۰۹ق: ج ۲۲، ۵۲۳). در عرف نیز هرگونه آسیب به جان، مال، آبرو و متعلقات شخص خسارت محسوب می‌شود. در فرهنگ زبان انگلیسی نیز به معنای زیان، آسیب یا از بین رفتن است که بر اثر بی‌احتیاطی، طراحی، یا حادثه‌ای از سوی شخصی به شخص دیگر، نسبت به جان یا مال او وارد می‌شود. هر نوع زیان یا کاستی در دارایی یا حقوق شخص است که بر اثر تقصیر دیگری به وجود آمده باشد. این واژه در حالت جمع آن یعنی خسارات^۱ به معنای جبران مالی برای یک زیان یا خسارت است. وقوع یک صدمه برای زیان‌دیده، حقی ایجاد می‌کند تا از عامل زیان، جبران خسارت را مطالبه کند (Henry Campbell, 2024: 12ed, 466). بر این اساس در ادبیات رایج انگلیسی واژه خسارت در دو مفهوم استعمال می‌شود. اگر به صورت مفرد باشد معنای زیان و در صورت جمع بودن به معنای جبران مالی خسارت است. بنابراین معنای رایج لغوی و عرفی خسارت، ناظر بر نوعی کاهش یا محرومیت از دارایی یا حقوق مسلم است.

۲-۱. خسارت در حقوق ایران

در حقوق ایران اصل جبران خسارت ناشی از تخلف قراردادی، خطای مدنی و ارتکاب عمل مجرمانه به‌عنوان یک اصل پایه در قوانین و رویه قضایی پذیرفته شده است. با این حال، در متون قانونی، به دلیل تلقی واضح بودن معنای عرفی خسارت، یا به سبب دشواری ارائه تعریفی دقیق و یا اختلاف نظر در مفهوم و مصادیق متنوع آن، تعریفی جامع و مانع از خسارت ارائه نشده و صرفاً در برخی قوانین به ذکر نمونه‌هایی از انواع آن بسنده شده است. به‌عنوان نمونه ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی بدون تعریف صریح «ضرر یا خسارت» و بدون تبیین

1 . Damages

اقسام مادی و معنوی آن مقرر می‌دارد: «هر کس موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است». در قانون آیین دادرسی مدنی نیز، مواد ۱۲۰، ۵۱۵، ۵۱۹، ۵۲۰ و ۵۲۲ به موارد مختلفی از خسارت اشاره دارد، از جمله حق مطالبه جبران خسارت خوانده ناشی از صدور و اجرای قرار تأمین خواسته، حق مطالبه خسارت خواهان ناشی از دادرسی (هزینه دادرسی، حق الوکاله وکیل، دستمزد کارشناس و سایر هزینه‌های دعوا)، خسارت ناشی از تأخیر در انجام تعهد یا عدم انجام آن، اجرت‌المثل و خسارت تأخیر تأدیه وجه رایج. در عین حال، تبصره ۲ ماده ۵۱۵، خسارت ناشی از عدم النفع را غیرقابل مطالبه اعلام کرده است.

در قانون مدنی نیز مواد متعددی به‌طور پراکنده به خسارت پرداخته‌اند، از جمله مواد ۲۲۱، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۶۳، ۲۶۵، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۲۸ تا ۳۳۱، ۳۳۶، ۱۹۰ و ۳۹۱. این مواد به مصادیقی همچون حق مطالبه خسارت ناشی از تخلف قراردادی (بدون تعیین نوع یا معیار جبران)، ضامن بودن معامل فضولی نسبت به عین و منافع مال متعلق به غیر، حق مشتری بر استرداد ثمن و غرامات در صورت جهل به فضولی بودن معامله، حق استرداد آنچه بدون استحقاق به دیگری داده یا دریافت شده است، مسئولیت غاصب نسبت به ردّ عین، مثل، قیمت یا بدل مال مغضوب و نیز جبران نقص و عیب و منافع مال و همچنین حق استحقاق اجرت‌المثل برای عمل یا مال اشاره دارند.

در قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۷۷ و اصلاحات ۱۳۹۲) نیز بدون تعریف خسارت و اقسام آن، در موارد متعددی به لزوم جبران زیان تصریح شده است؛ از جمله در مقررات مربوط به دیه (مواد ۴۴۸ به بعد)، جعل (مواد ۵۲۷ تا ۵۳۰)، تخریب اموال تاریخی و فرهنگی (ماده ۵۵۸)، تقصیرات مقامات و مأموران دولتی (مواد ۵۸۱ و ۵۸۷)، استفاده غیرمجاز از آب، برق، تلفن و گاز (ماده ۶۶۰) و نیز در قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری (۱۳۶۷).

همچنین ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، همه ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع ممکن‌الحصول ناشی از جرم را قابل مطالبه دانسته است. در تبصره ۱ این ماده، زیان معنوی شامل صدمات

روحي و هتك حیثیت دانسته شده و بر قابلیت جبران مالی آن تأکید گردیده است. تبصره ۲ همان ماده نیز منافع ممکن الحصول را محدود به مواردی کرده است که مصداق «اتلاف» باشند.

از آنجا که در قوانین ایران تعریف جامع و مانعی از خسارت به عمل نیامده است و انواع مختلف آن به طور کامل احصا و تبیین نشده است، رویه قضایی در شناسایی و جبران برخی اقسام خسارت از قبیل خسارت معنوی، خسارت آتی، منافع ممکن الحصول، از دست رفتن فرصت و موقعیت، عدم دستیابی به نتایج متعارف، اتلاف وقت یا هزینه‌های ناشی از دعاوی واهی و نیز خسارت ناشی از انتظار یا اعتماد در قراردادهای و خسارت‌های تبعی همواره با تردید و محدودیت روبه‌رو بوده است (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ج ۱: ۲۵۴).

۱-۳. خسارت در منابع فقهی

در فقه اسلامی، مفهوم خسارت ذیل عنوان «ضرر» مورد بحث قرار گرفته و فقها تعاریف متعددی از آن ارائه کرده‌اند. در این تعاریف جنبه‌های مختلف مالی و جانی و حیثیتی خسارت مورد توجه قرار گرفته است. به عنوان نمونه، برخی ضرر را نقص در نفس، مال، عضو بدن یا آبرو و مانند آن به نحو تقابل عدم و ملکه دانسته‌اند (آخوند خراسانی، ج ۲: ۷۱). در نظریه دیگری، ضرر در مقابل نفع قرار می‌گیرد و به معنای از بین رفتن مال یا منفعت بدون عوض است؛ خواه تلف مال مربوط به خود شخص باشد یا دیگری. در این نظریه تصریح شده است که اگر تلف مال یا منفعت در برابر عوض معادل یا بیشتر باشد، ضرری تحقق نیافته است؛ اما در صورت نبود عوض یا کم بودن آن، ضرر تحقق پیدا می‌کند (نراقی، ۱۴۰۸: ۱۷).

برخی دیگر از فقها هر نوع اتلاف مستقیم یا غیرمستقیم مال و منافع مشروع را موجب ضمان دانسته‌اند (شهید ثانی، ج ۱۴: ۹۸). فقیه دیگری، ضرر را فوت آنچه انسان واجد آن است، تعریف می‌کند؛ خواه این موضوع به نفس، عرض، مال یا اعضا مربوط باشد. از نظر وی، هرگونه تلف یا نقص در مال، جان، اعضا یا حیثیت ضرر محسوب می‌شود. او همچنین بر اساس عرف، عدم النفع را نیز در صورتی که مقتضی آن کامل باشد، از مصادیق ضرر می‌داند. برای مثال، اگر شخصی دیگری را زندانی کند و او در نتیجه از کار و کسب اجرت بازماند، این محرومیت ضرر به شمار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۹). باین حال، در فقه

تمرکز غالب بر خسارت‌های مالی و محرومیت از انتفاع مشروع است و درباره خسارت‌های غیرمالی همچون زیان معنوی یا فرصت‌های از دست رفته، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد.

برخی، با استناد به عمومات ادله ضمان، دامنه خسارت را گسترده‌تر دانسته‌اند. جبران خسارت نیز مبتنی بر قواعدی چون «لاضرر»، «تسبیب»، «ضمان ید» و اتلاف است. قاعده لاضرر بیان می‌کند که هیچ‌گونه زبانی نباید به دیگری وارد شود و در صورت وقوع، جبران آن الزامی است. قاعده تسبیب مسئولیت فردی را مقرر می‌دارد که با رفتار خود زمینه ورود ضرر به دیگری را فراهم ساخته، حتی اگر به‌طور مستقیم اقدام نکرده باشد. قاعده ضمان ید ناظر به مسئولیت شخصی است که بدون اجازه مالک بر مال او سلطه یافته و در صورت ورود خسارت، موظف به جبران آن است. قاعده اتلاف ناظر به تلف مستقیم مال شخص اعم از عمدی یا سهوی است.

۴-۱. خسارت در حقوق کامن‌لا

در حقوق کامن‌لا، واژه خسارت مفهومی گسترده دارد و به دو معنا به کار می‌رود؛ نخست به معنای زیان یا آسیبی که به دلیل نقض تعهد یا ارتکاب عمل زیان‌بار به فرد وارد می‌شود و دوم به معنای جبران آن زیان که در این معنا اصطلاح «Damages» به صورت جمع استعمال می‌گردد. برای مطالبه خسارت، وجود یک تعهد قانونی، نقض آن تعهد و وجود رابطه سببیت میان نقض تعهد و زیان وارده یا به عبارتی رابطه علت و معلولی بین نقض تعهد و زیان وارده باید اثبات شود (Beale & Bishop, 2019: 120).

در این نظام، خسارت‌ها به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند: خسارات جبرانی و خسارات تنبیهی و خسارت اسمی یا نمادین (McGregor, 2017: 45). خسارت‌های جبرانی با هدف بازگرداندن زیان‌دیده به وضعیت پیش از ورود خسارت مورد حکم قرار می‌گیرند و از نظر ماهوی به دو دسته خسارات خاص و خسارات عام تقسیم می‌شوند. خسارات خاص شامل زیان‌های مالی و قابل اندازه‌گیری مانند هزینه‌های درمانی، از دست دادن درآمد یا هزینه‌های تعمیر و جایگزینی اموال است که با اسناد و محاسبات مالی قابل احراز می‌باشند. در مقابل خسارات عام به زیان‌های غیرمالی و کیفی مانند درد و رنج، کاهش کیفیت زندگی، اضطراب یا محرومیت از لذت‌های مشروع زندگی مربوط می‌شود که معمولاً توسط دادگاه و بر پایه ارزیابی

قضایی تعیین می‌گردند. در تقسیم‌بندی دقیق‌تر، خسارات جبرانی در حقوق کامن‌لا به پنج نوع طبقه‌بندی می‌شوند: خسارت انتظار که زیان‌دیده را در وضعیتی قرار می‌دهد که در صورت اجرای کامل قرارداد در آن قرار می‌گرفت، خسارت اعتماد که هزینه‌ها و زیان‌های ناشی از اعتماد به اجرای قرارداد را جبران کرده و هدف آن بازگرداندن زیان‌دیده به وضعیت پیش از انعقاد قرارداد است؛ استرداد که به‌منظور جلوگیری از دارا شدن ناروا، منافع یا مزایای به‌دست‌آمده از نقض قرارداد را به زیان‌دیده باز می‌گرداند، خسارت تبعی که زیان‌های غیرمستقیم اما قابل پیش‌بینی ناشی از نقض قرارداد مانند از دست رفتن فرصت‌های تجاری را در بر می‌گیرد، خسارت جانبی که شامل هزینه‌های معقول صرف شده برای جلوگیری یا کاهش آثار نقض قرارداد مانند هزینه‌های حمل‌ونقل، نگهداری یا بازرسی است. علاوه بر خسارات جبرانی در نظام کامن‌لا دو نوع دیگر از خسارت نیز شناسایی می‌شود.

خسارات تنبیهی با هدف مجازات رفتارهای عمدی، فریبکارانه یا شدیداً ناپسند و بازدارندگی از تکرار آن‌ها اعطا می‌شوند و ماهیتی غیرجبرانی دارند. در مقابل، خسارت اسمی یا نمادین مبلغی اندک و صرفاً نمایشی است که به منظور اعلام رسمی وقوع نقض تعهد یا ورود خسارت و تأیید حقانیت زیان‌دیده پرداخت می‌شود و بیشتر ارزش اخلاقی و حیثیتی دارد تا جبرانی. علاوه بر این در این نظام حقوقی در صورت نقض قرارداد اصل اولیه جبران خسارت است و از دیرباز بر اساس یک قاعده سنتی، اجبار به اجرای عین تعهد به‌عنوان استثناء و تنها در موارد خاص پذیرفته شده است و متعهدله برحسب مورد، مجاز به انتخاب دیگر روش‌های جبران خسارت اعم از فسخ و گرفتن خسارت و یا جایگزین مناسب دیگر است (سلطانی نژاد، ۱۳۹۶: ۱۳۱).

حقوق کامن‌لا علاوه بر خسارات مالی، به‌طور صریح خسارات معنوی^۱ همچون درد و رنج، خسارت‌های آینده^۲ و حتی فرصت‌های از دست رفته را نیز به رسمیت شناخته و برای هر یک قواعدی در خصوص قابلیت پیش‌بینی و رابطه سببیت و مستقیم بودن زیان وضع کرده است (Atiyah, 2005:134). مطابق این اصول،

1. non-pecuniary loss

2. future loss

تنها خساراتی قابل جبران اند که در زمان انعقاد قرارداد یا وقوع عمل زیان بار قابل پیش بینی بوده یا رابطه ای مستقیم و نزدیک با آن داشته باشند (Atiyah, 2005: 150). در دائره المعارف بین المللی حقوق تطبیقی، خسارت به عنوان «هرگونه زیان بدنی یا مالی که در اثر حادثه سهوی یا عمدی توسط شخصی به دیگری وارد شود، یا هر نوع کاهش ارزشی که در نتیجه یک حادثه غیرمعارف یا نقض یک قاعده حقوقی به شخص یا گروهی از اشخاص وارد گردد و باید جبران شود» تعریف شده است (Andre Tunk, 1987: 8). این تعریف نشان می دهد که در مفهوم خسارت، وجود یک رفتار غیرقانونی یا نقض قاعده حقوقی، تحقق زیان و قابلیت یا ضرورت جبران زیان نهفته است.

بر اساس این بررسی می توان گفت در هر سه نظام حقوقی خسارت اگر چه تعریف قانونی ندارد، ولیکن مفهومی عام و مصادیق متعدد دارد. در کامن لا تمامی اقسام آن مورد شناسایی و تحت شرایط قابل جبران شناخته شده است. در منابع فقهی در خصوص مصادیق آن اختلاف نظر جدی وجود دارد، ولیکن در پاره ای از نظریات فقهی دامنه شمول مفهوم خسارت گسترده است. در حقوق ایران از استقصای قوانین مختلف می توان تعداد قابل توجهی از انواع مصادیق خسارت را شناسایی نمود هر چند که در قابل جبران بودن برخی از آن ها مانند خسارت معنوی، از دست رفتن فرصت، عدم النفع در طول سالیان تردید وجود داشته و تاکنون نیز رویه قضایی به طور گسترده و رویه عام نپذیرفته است. به علاوه برخی اقسام خسارت مانند عدم دستیابی به آنچه به طور معمول قابل دستیابی بوده و در اثر فعل یا ترک فعل دیگری حاصل نشده است، مورد شناسایی قرار نگرفته و خسارت تلقی نمی شود (سلطانی نژاد، ۱۳۹۴: ۴). بنابراین خسارت را می توان چنین تعریف کرد: هرگونه کاستی در مال، متعلقات غیرمالی، تمامیت جسمی و روانی، اعتبار و حیثیت شخص یا جلوگیری از افزایش و تکامل آن. زیان های مالی مانند تلف یا نقص مال، کاهش ارزش آن، از دست رفتن حقوق مالی یا منفعت محقق در آینده و زیان های غیرمالی مانند آسیب به جسم، روح، روان، احساسات، عواطف و حیثیت اجتماعی همگی در شمول مفهوم خسارت قرار می گیرند.

۲. اقسام خسارت

خسارت از جنبه‌های گوناگونی چون منشأ، ماهیت، نحوه جبران و اشخاصی که دچار خسارت می‌شوند قابل تقسیم است؛ در این مقاله از لحاظ منشأ و ماهیت مورد بحث واقع می‌شود.

۲-۱. خسارت از لحاظ منشأ

خسارت از لحاظ منشأ پیدایش آن به سه دسته قابل تقسیم است.

۲-۱-۱. خسارات ناشی از نقض قرارداد

هرگاه بین دو طرف، قراردادی برای انجام یا ترک فعل حقوقی یا مادی منعقد شده و متعهد در موعد مقرر، تعهد خود را اجرا نکند یا آن را ناقص، معیوب یا با تأخیر انجام دهد، این تخلف می‌تواند منشأ ورود خسارت مادی یا معنوی برای متعهدله گردد. در چنین مواردی منشأ خسارت نقض قرارداد است و متعهد در چارچوب مسئولیت قراردادی در برابر زیان‌دیده مسئول شناخته می‌شود. برای مثال، صاحب تالار که مطابق قرارداد موظف است در روز و ساعت معین، محل برگزاری مراسم را آماده و تحویل متعهدله نماید، هرگاه از انجام تعهد بازماند، ممکن است موجب تعطیلی یا ناکارآمدی مراسم گردد؛ در این صورت متعهدله یا از حیث یافتن جایگزین مناسب متضرر و ناچار به پرداخت هزینه‌های اضافی می‌شود (خسارت مالی)، یا دچار کاهش حیثیت، تحقیر یا تألم روحی می‌گردد (خسارت معنوی). به همین ترتیب عدم پرداخت دین در موعد مقرر، عدم تأمین اعتبار سند تجاری یا تحویل ندادن کالای فروخته‌شده می‌تواند باعث کاهش اعتبار متعهدله نزد دیگران یا وارد آمدن زیان مالی به او شود.

نقض قرارداد در بسیاری از موارد متضمن خسارت مالی مستقیم است و در پاره‌ای موارد نیز به مخاطرات معنوی یا حیثیتی می‌انجامد؛ ازجمله صدمات جسمی وارده بر سرنشین وسیله نقلیه در حادثه، خسارات ناشی از درمان ناصحیح یا کوتاهی پزشک، افشای اسرار بیمار یا موکل توسط پزشک یا وکیل، نشر اثر تألیفی به صورت ناصحیح یا تحریف‌شده از سوی ناشر، یا تأخیر خطوط حمل‌ونقل که موجب نرسیدن مسافر به مناسبت ضروری می‌گردد؛ همه این مثال‌ها می‌توانند زیان معنوی یا حیثیتی منتسب به تخلف از قرارداد باشند

(السنهوری، ۱۹۹۵: ۶۸۱). در همه موارد یادشده، متعهدله صرفاً هنگامی حق مطالبه جبران خسارت را دارد که علاوه بر اثبات نقض قرارداد و ورود زیان، رابطه سببیت میان فعل یا ترک فعل متعهد و خسارت و نیز قابل پیش‌بینی بودن خسارت را مطابق موازین قانونی و رویه قضایی ثابت سازد. بر این اساس، تخلف از قرارداد در بسیاری از موارد موجب بروز خسارت مادی یا معنوی می‌گردد و بر مبنای قواعد عام حاکم بر قراردادها، متخلف در برابر زیان‌دیده مسئول جبران خسارت است که در قلمرو مسئولیت قراردادی قرار می‌گیرد.

۲-۱-۲. خسارت ناشی از تقصیر غیرقراردادی یا خطای مدنی

هرگاه فعل یا ترک فعل غیر مجرمانه شخصی، موجب خسارت دیگری گردد و بین دو طرف رابطه قراردادی نباشد، منشأ خسارت، تقصیر غیرقراردادی یا خطای مدنی است و مسئولیت ناشی از آن ضمان قهری یا مسئولیت مدنی نامیده می‌شود. خطای مدنی غیرمجرمانه، هر فعل یا ترک فعلی است که بدون مجوز قانونی، به حق یا منافع دیگری زیان وارد سازد و موجب الزام فاعل به جبران خسارت گردد (Prosser, 2020: 5ed, 178). در حقوق ایران، مبنای این قاعده در قانون مسئولیت مدنی (۱۳۳۹) بیان شده و در نظام کامن‌لا تحت عنوان tort شناخته می‌شود. این خطاها معمولاً بر سه پایه استوارند: ورود ضرر، ارتکاب فعل زیان‌بار و وجود رابطه سببیت میان فعل و زیان (Winfield, 2020: 353). خطاهای مدنی را می‌توان به سه دسته اصلی تقسیم کرد:

۱. خطاهای عمدی: شامل اعمالی است که مرتکب آگاهانه یا با قصد زیان، به حقوق دیگری تعرض می‌کند؛ مانند توهین، ضرب و جرح، غصب مال، حبس غیرقانونی، یا افشای اسرار. این نوع خطاها می‌توانند موجب خسارت مالی و نیز معنوی چون لطمه به حیثیت، اعتبار یا آرامش روانی شوند (Dobbs, 2018: 278)؛

۲. خطاهای ناشی از بی‌احتیاطی یا غفلت: زمانی رخ می‌دهد که شخص در انجام تکلیف قانونی یا حرفه‌ای خود دقت لازم را به کار نبرده و از معیار رفتار متعارف منحرف شود، مانند خطای پزشکی، تصادفات

1 . Intentional Torts

2 . Negligence

رانندگی، یا کوتاهی در انجام وظیفه حرفه‌ای. این خطاها غالباً به خسارات مالی، جسمی و گاه معنوی می‌انجامند (Linden, 2022: 12ed, 156):

۳. مسئولیت بدون تقصیر:^۱ در این موارد، صرف انجام عمل خطرناک یا تولید کالاهای معیوب، بدون نیاز به اثبات تقصیر، موجب مسئولیت می‌شود. هدف این قاعده، حمایت از زیان‌دیدگان در فعالیت‌هایی است که ذاتاً خطرناک یا دارای ریسک عمومی هستند (Weir, 2019: 144). در کنار این سه گروه اصلی، مصادیق خاصی همچون مزاحمت،^۲ هتک حیثیت و افشای اسرار^۳ و خسارت اقتصادی محض^۴ نیز از مصادیق مهم خطاهای مدنی محسوب می‌شوند (Treitel, 2021: 358). در این موارد، زیان ممکن است صرفاً معنوی، روانی یا اقتصادی باشد، بدون آنکه ضرر جسمی یا مالی مستقیم واقع شود.

در مجموع هدف مسئولیت مدنی در هر دو نظام حقوقی ایران و کامن‌لا، برقراری عدالت ترمیمی از طریق جبران زیان‌های مالی و معنوی است؛ با این تفاوت که در نظام کامن‌لا، تنوع و تفکیک انواع خطاها و خسارات با دقت بیشتری توسعه یافته و از طریق رویه‌های قضایی تثبیت شده است، درحالی‌که در حقوق ایران هرچند مبانی کلی پذیرفته شده، اما برخی اقسام نوین خسارت‌ها، مانند زیان اقتصادی محض یا از دست دادن فرصت، هنوز به صورت صریح در قانون یا رویه قضایی شناسایی نشده‌اند.

۳-۱-۲. خسارت ناشی از ارتکاب جرم

در موارد بسیاری منشأ بروز خسارت مالی یا معنوی، ارتکاب جرم است. یعنی مجرم برخلاف قانون و نظم عمومی جامعه به اعمالی دست می‌زند که ممنوع بوده و از نظر قانونی ارتکاب این قبیل اعمال، مجازات مرتکب را در پی دارد. به عنوان مثال هرگاه در اثر ایجاد حریق عمدی، مالی به طور کلی یا جزئی آسیب ببیند، یا در اثر توقیف غیرقانونی، شخصی از فعالیت روزمره خود و کسب منفعت باز بماند یا حیثیت و آبروی او مخدوش شود، یا در اثر پخش شایعه و یا امور خلاف واقع یا اسرار محرمانه شخصی اعتبار اجتماعی خود را

1 . Strict Liability

2 . Nuisance

3 . Defamation and Breach of Privacy

4 . Pure Economic Loss

از دست دهد، خسارت مالی یا معنوی وارد بر زیان‌دیده ناشی از ارتکاب جرم است که بر حسب مورد متضرر از جرم می‌تواند تقاضای مجازات و یا جبران خسارت و یا هر دو را بنماید.

۲-۲. خسارت از لحاظ ماهیت

در ادبیات حقوقی ایران خسارت به لحاظ ماهیت به خسارت بدنی و مالی (قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری سال ۱۳۴۷)، مادی و معنوی (ماده ۹ آیین دادرسی کیفری سال ۱۲۹۰ و اصلاحات بعدی، قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹، اصل ۱۷۱ قانون اساسی، ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰)، مادی و معنوی و جسمانی (آخوندی، ۱۳۶۷: ج ۱، ۱۵۷؛ آشوری، ۱۳۷۶: ج ۱، ۲۰۷؛ کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۱۹)، مادی و معنوی و مختلط (اشتری ترجمه مسئولیت مدنی لورراسا، ۱۳۷۵: ۷۶) و نیز به خسارت مالی و معنوی تقسیم شده است. تقسیم اخیر، یعنی منحصر نمودن خسارت به مالی و معنوی در بسیاری از سیستم‌های حقوقی جهان پذیرفته شده است و اکثر قوانین و نویسندگان حقوق بر محور همین دو نوع خسارت، مباحث مربوطه را پی‌ریزی نموده‌اند. در نظام حقوقی ایران نیز، باید از همین تقسیم‌بندی پیروی نمود، زیرا به دلایل ذیل تقسیمات دیگر یا از جامعیت کافی برخوردار نیست و یا در تفکیک دو نوع خسارت دچار اشتباه در شناخت ماهیت خسارت شده‌اند. علاوه بر این در این تقسیمات به خسارات وارد بر انواع حقوق مالکیت فکری و خسارت‌هایی که در دنیای دیجیتال کنونی رخ می‌دهد توجهی نشده است. خسارت‌های وارد بر مالکیت فکری شامل هرگونه زیان ناشی از نقض حقوق مؤلفان، مخترعان، هنرمندان، فناوران، طراحان و دارندگان انواع برند و علائم تجاری و حقوق همجوار است، ازجمله استفاده غیرمجاز از آثار دیجیتال، نرم‌افزارها، موسیقی و اختراعات ثبت شده.

این خسارت‌ها می‌توانند مالی، مانند کاهش درآمد ناشی از کپی غیرمجاز یا معنوی باشند، نظیر خدشه به اعتبار، شهرت حرفه‌ای یا ارزش برند. در فضای آنلاین خسارت‌های معنوی اهمیت ویژه‌ای یافته‌اند، زیرا انتشار سریع محتوا و دسترسی گسترده می‌تواند لطمه به اعتبار شخص یا سازمان را تسریع و گسترده کند. در نتیجه، جبران این خسارت‌ها نیازمند شناخت ماهیت و انواع آن و لحاظ آن در تقسیم‌بندی انواع خسارات

و پیش‌بینی ابزارهای قانونی متناسب با محیط دیجیتال و توجه به هر دو جنبه مالی و معنوی است تا حقوق مالکیت فکری و ارزش‌های معنوی حفظ شود.

دلایلی که این تقسیم را (تمام انواع خسارت به لحاظ جنس و ماهیت از دو نوع مالی و یا معنوی خارج نیست) موجه می‌سازد به شرح ذیل است: به‌طور مسلم، نمی‌توان خسارات را منحصر به خسارت‌های بدنی و مالی نمود، زیرا خسارت‌های وارد بر روح و روان اشخاص، شخصیت و اعتبار اجتماعی آن‌ها و حقوق مربوط به شخصیت از انواع خسارت‌های معنوی است که در این تقسیم مورد توجه قرار نگرفته است. علاوه بر این از قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی در مقابل اشخاص ثالث مصوب آذرماه ۱۳۴۷ و تعریف خسارت مالی و بدنی که در ماده ۳ و ۴ آئین‌نامه اجرایی قانون بیمه اجباری وسایل نقلیه آمده بر می‌آید که این تعبیر بیشتر ناظر به خسارت‌های مالی است.

تقسیم خسارت به دو دسته مادی و معنوی دیگر چندان جامع و فراگیر نیست، زیرا زیان‌های مالی امروزه محدود به اموال مادی نیستند. بسیاری از حقوق معنوی و مالکیت فکری که تجسم مادی ندارند، مانند حق تألیف، اختراع، آثار ادبی و هنری، سرقتی و امثال آن دارای ارزش اقتصادی قابل توجه هستند و در جامعه مورد معامله و دادوستد قرار می‌گیرند. خسارت وارد بر این نوع دارایی‌ها، هرچند ماهیت مادی ندارد، اما به حقوق مالی و معنوی افراد مرتبط است و می‌تواند تأثیر اقتصادی مستقیم داشته باشد.

این تقسیم‌بندی سنتی را می‌توان از نظر تاریخی ناشی از طرز تفکری دانست که تنها اشیاء مادی و خارجی را به‌عنوان مال تلقی می‌کرد. با توجه به مفاهیم نوین مالکیت و تعاریف گسترده‌تر مال، اکنون می‌توان گفت که خسارت مادی در معنای واقعی آن، همان خسارت مالی است و شامل تمامی زیان‌های اقتصادی چه ناشی از اموال مادی و چه ناشی از حقوق فکری و معنوی می‌شود. بر این اساس، تقسیم‌بندی کلاسیک خسارت به مادی و معنوی را می‌توان به‌روزرسانی کرد و آن را به‌عنوان بیان معاصر تقسیم‌بندی خسارت به مالی و غیرمالی (معنوی) تلقی نمود که جامعیت بیشتری دارد و تمامی اشکال زیان قابل جبران را پوشش می‌دهد. تقسیم خسارت به مادی و معنوی و جسمانی علاوه بر اشکال پیشین، از این جهت قابل انتقاد است که گرچه در خسارت‌های جسمی و بدنی در بسیاری اوقات هر دو خسارت مادی و معنوی وجود دارد، ولی این

امر موجب نمی‌گردد که خسارت به شکل سومی نیز وجود داشته باشد و ماهیت خسارت را از جنبه مالی یا معنوی تغییر دهد. درواقع در صدمات بدنی دو نوع خسارت با ماهیت جداگانه به وجود می‌آید که یکی مالی و دیگری معنوی است. قطع، جرح، نقص یا عیب یک عضو بدن و درد و رنج ناشی از آن زیان معنوی و بستری شدن در بیمارستان، تحمل هزینه معالجه و درمان، بیکاری، نیاز به استفاده از وسایل کمکی، افزایش مخارج زندگی، انتخاب نوع خاصی از زندگی و تحمیل هزینه‌های مربوطه زیان مالی است که هر دو در یک حادثه به‌طور هم‌زمان یا در پی هم به وقوع پیوسته است، ولی این دو زیان کاملاً قابل تفکیک از یکدیگر بوده و همراهی آن‌ها سبب نمی‌شود که خسارات جسمانی در برابر خسارت مالی (مادی) و معنوی، یک نوع مستقلی با ماهیت ترکیبی از آن دو نوع خسارت محسوب شود. به عبارت دیگر، در صدمات بدنی ممکن است دو نوع خسارت مالی و معنوی با ماهیت متفاوت بروز نماید که به‌طور مستقیم خسارت معنوی است ولی در بسیاری موارد خسارت مالی نیز همراه با آن یا پس از آن برای زیان‌دیده به وجود می‌آید.

تقسیم خسارت به مادی و معنوی و مختلط همه اشکال‌های پیشین را در بردارد. مبنای این تقسیم‌بندی نیز مانند تقسیم سابق این است که در مواردی حادثه وارده موجب زیان مالی یا معنوی صرف نمی‌شود، بلکه ترکیبی از هر دو زیان در یک زمان به وجود می‌آید و خسارت در لحظه واحد دارای هر دو ویژگی مالی و معنوی است که می‌توان آن را خسارت ترکیبی یا مختلط نامید. به‌عنوان مثال شخصی که مدتی را در بازداشت غیرقانونی به سر می‌برد و یا به‌طور قانونی، تعقیب، توقیف، بازداشت شده و پس از مدتی بی‌گناهی او اثبات می‌شود، متحمل زیان معنوی ناشی از رنج از دست دادن حقوق شخصی، آزادی، اعتبار اجتماعی و زیان مالی ناشی از بیکاری و... می‌گردد، یا نویسنده یک اثر علمی که اثرش برخلاف واقع معرفی گردیده یا از وی انتقاد مغرضانه‌ای صورت گرفته است، متحمل هر دو زیان مالی و معنوی می‌گردد.

اگر چه در تمام این مثال‌ها و موارد مشابه زیان‌دیده در اثر یک حادثه دو زیان را متحمل می‌گردد، ولیکن این دو زیان دارای ماهیت مستقل و متمایز بوده و قابل تفکیک می‌باشند و هر یک معیار خاص خود را دارد. در این قبیل موارد، دو زیان با ماهیت مختلف به وقوع می‌پیوندد که یکی دارای جنبه مالی و ارزش اقتصادی است و ضوابط و معیارهای عرفی برای تعیین میزان آن وجود دارد و دیگری دارای جنبه معنوی و مربوط به

روان، شخصیت یا دیگر ابعاد غیرمالی شخص است که به طور معمول ارزیابی مالی نمی‌شود و ضابطه عرفی مشخصی در مورد آن وجود ندارد. با توجه به دلایلی که ارائه گشت به نظر می‌رسد تنها این تقسیم‌بندی که خسارت یا مالی است و یا معنوی از مبنای منطقی برخوردار بوده و هیچ اشکالی بر آن وارد نیست و تمام انواع خسارت را در بر گرفته، جامع و مانع است. همراه بودن این دو زیان موجب اختلاط آن دو و پیدایش قسم سومی از خسارت نمی‌گردد. بر این اساس اقسام خسارت از لحاظ طبیعت و ماهیت تحت دو عنوان مالی و معنوی به اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. خسارت مالی

با وجود آنکه در قوانین کشورهای مختلف جبران خسارت مالی پیش‌بینی شده است، ولی تعریفی از آن به عمل نیامده است. در حقوق ایران نیز تعریف قانونی از خسارت مالی در دست نیست. لکن حقوق‌دانان متناسب با دیدگاه خود به تعریف آن پرداخته‌اند. برخی کسر ثروت و دارایی را خسارت مالی دانسته‌اند و برخی دیگر در تعریف آن این‌گونه بیان داشته‌اند: هرگونه زیانی که جنبه مالی داشته و قابل تقویم به پول باشد و یا خسارتی که بر اموال و دارایی شخص یا اشخاص وارد می‌شود و به صورت کاهش دارایی مثبت مانند از بین رفتن اعیان و یا کاهش ارزش اسمی آن‌ها و یا افزایش دارایی منفی مانند مدیون دیگری شدن، متجلی می‌گردد. از بین رفتن مال به اشکال مختلفی قابل تصور است. گاهی عین مال به کلی از بین می‌رود، مانند آنکه اتومبیلی در اثر حریق به طور کامل بسوزد یا حیوانی کشته شود و گاه ارزش خود را از دست می‌دهد یا ناقص و معیوب می‌شود، مانند آنکه در اثر تصادم، وسیله نقلیه کسر قیمت پیدا می‌کند و گاهی نیز منفعت مال از دست می‌رود (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۲۰؛ حسینی نژاد، ۱۳۷۷: ۷۶).

خسارت مالی محدود به زیان‌های وارد بر اشیاء مادی نیست، بلکه زیان وارد بر هر چیزی که در نظر عرف ارزش مالی دارد، خسارت مالی محسوب می‌شود، اگرچه تجسم خارجی و عینی نیز نداشته باشد. به بیان دیگر مال شامل عین اشیاء و منافع قابل حصول آن‌ها و حقوق مالی و حتی حقوق معنوی و فکری نیز می‌شود و در نتیجه خسارت مالی بر همه آن‌ها قابل اطلاق است. طبق قسمت اخیر ماده ۷۲۸ ق.آ.د.م مصوب ۲۵ شهریور ۱۳۱۸ و ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب

فروردین ۱۳۷۹، ضرر شامل از بین رفتن مال یا تفویت منفعت است. یعنی یا عین یک مال و یا منفعت مسلم یا حقوق مربوط به آن مانند حق انتفاع و ارتفاق به طور کلی یا جزئی از بین می رود و یا از ارزش آن کاسته می شود و یا منفعتی که بر حسب شرایط موجود و اوضاع و احوال به طور طبیعی انتظار آن می رود، تحقق نمی یابد. به طور مثال شخص در اثر صدمه بدنی، مدتی را در بیمارستان بستری می گردد و علاوه بر تحمل هزینه های درمانی، از اشتغال به کار باز می ماند. منظور از تفویت منافع یا منافع ممکن الحصول که در برخی متون قانونی از جمله ماده ۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ به آن اشاره شده، آن است که مالکشی یا حق در اثر عمل خلاف قانون یا نامتعارف یا نقض تعهد دیگری از منافی که عادتاً بهره مند است، محروم گردد. این نوع خسارات علاوه بر حقوق داخلی در حقوق بین الملل نیز مورد توجه ویژه قرار گرفته است.

صدمه به حقوق معنوی و فکری مانند علامت تجاری و صنعتی، حق اختراع و تألیف و آفرینش های فکری و ادبی نیز در مفهوم خسارت مالی نهفته است؛ اگر چه خسارت غیرمالی نیز به همراه داشته باشد، زیرا امروزه مال فقط منحصر به اشیاء خارجی و مادی نیست، بلکه هر چه که بتواند در رفع نیازمندی های بشری مفید افتد و دارای یک نوع ارزش اقتصادی باشد به لحاظ عرفی مفهوم مال بر آن صادق است. اموال معنوی یا فکری به آن دسته از محصولات فکری بشر گفته می شود که جنبه مادی ندارد، ولی دارای ارزش مالی فراوان بوده و مانند اموال مادی قابل تقویم و نقل و انتقال است. این اموال یا حقوق مالی مصادیق فراوانی دارند که مهم ترین آنها حق چاپ و نشر، حق اختراع، علامت تجاری، طرح ها و مدل های صنعتی، اطلاعات و اسرار محرمانه تجاری است.

این اموال بیشتر جنبه مالی داشته و با پول قابل ارزیابی هستند و مقررات اکثر کشورها و کنوانسیون های بین المللی نیز بیشتر ناظر به همین جنبه آنهاست و در صورتی که حقوق مزبور مورد بهره برداری یا تجاوز قرار گیرد، صاحب حق می تواند جبران خسارت بخواهد. با وجود این، ارزش اخلاقی و معنوی آنها نیز مورد توجه بسیاری کشورها قرار گرفته است. به طور مثال از سال ۱۹۸۸ در انگلیس قانون مربوط به حق طبع و طرح های صنعتی و اختراع، حمایت از ارزش معنوی آنها را مورد توجه قرار داده و بر اساس آن، در صورتی

که از یک اثر معنوی سوءاستفاده شود، علاوه بر خسارت مالی، جبران خسارت معنوی نیز پیش‌بینی شده است. به طور مثال، اگر کتابی به صورت خلاصه یا تغییر یافته و تحریف شده به گونه‌ای برخلاف عقیده نویسندگان منتشر یا مورد بهره‌برداری و یا مورد نقد مغرضانه قرار گیرد، طبق این قانون، علاوه بر خسارت مالی، خسارت معنوی نیز باید جبران شود.

ذکر این نکته لازم است که مال از جنبه‌های گوناگونی از جمله: مادی و معنوی، مثلی و قیمی، عین و منفعت، منقول و غیرمنقول تقسیم می‌شود. منظور از اموال مادی، اموالی است که قابل لمس و تمیز در خارج باشند. مانند، خانه، اتومبیل، کتاب. اموال معنوی، اموالی است که در خارج، وجود مادی، قابل تمیز و لمس ندارند، مانند حق تألیف و اختراع. بر این اساس خسارت مالی شامل خسارت بر اموال مادی و معنوی می‌شود. در کامن‌لا خسارت مالی این گونه تعریف شده است که زیان‌هایی که ماهیت اقتصادی داشته و قابلیت سنجش و ارزیابی پولی دارند. این نوع خسارات به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر دارایی، درآمد یا هزینه‌های فرد اثر گذاشته، منجر به کاهش ارزش دارایی، دستمزد و یا سود مورد انتظار زیان‌دیده به علت نقض تعهد یا ارتکاب خطای دیگری شده و می‌توان آن‌ها را به شکل مبلغ مشخصی محاسبه و جبران کرد. برخلاف حقوق ایران و منابع فقهی که به کلی‌گویی پرداخته و تنها به برخی از مصادیق خسارت اشاره دارد و در رویه قضایی بسیاری از جلوه‌های خسارت قابل جبران شناخته نمی‌شود یا اساساً خسارت محسوب نمی‌شود، در حقوق کامن‌لا به تفصیل و جزئیات از انواع گوناگون خسارت نامبرده شده و به لحاظ قانونی و رویه عملی دادگاه‌ها یا دیوان‌های دآوری قابل مطالبه و جبران است.

در این نظام حقوقی خسارت ناشی از نقض قرارداد یا خطای مدنی و یا حتی ناشی از فعل مجرمانه به سه دسته کلی تقسیم می‌شود؛ خسارت جبرانی، تنبیهی و اسمی یا نمادین. خسارات جبرانی شامل خسارات واقعی و سود از دست رفته، خسارت مستقیم و تبعی، خسارت انتظار، خسارت اعتماد و اتکایی، خسارت مقطوع و از پیش تعیین شده، خسارت اضافی و خسارت استرداد و اعاده وضع می‌شود. خسارت اعتماد، انتظار و مقطوع تنها در نقض قرارداد و خسارت نمادین در خطای مدنی و سایر انواع خسارات در هر دو

خطای مدنی و نقض قراردادی متصور است. عناوین شناخته شده خسارت‌های مالی جبرانی ناشی از نقض قرارداد، در این نظام حقوقی بدین ترتیب است:

۱. خسارت واقعی و سود از دست رفته مانند هزینه‌های اضافی یا ضرر مستقیم و یا سود یا منفعت از دست رفته (Treitel, 2025: 16ed, 839)؛

۲. خسارت انتظار مانند تفاوت ارزش واقعی تحویل کالا یا خدمات و ارزش قراردادی یا سود پیش‌بینی شده در قرارداد؛

۳. خسارت اتکایی یا اعتماد مانند هزینه‌ها و سرمایه‌گذاری‌هایی چون خرید مواد اولیه یا آماده‌سازی زمینه اجرای طرح که زیان‌دیده بر اساس اعتماد به قرارداد انجام داده است تا او را در وضعیت قبل از انعقاد قرارداد قرار دهد؛

۴. خسارات مستقیم و تبعی مانند ارزش واقعی قرارداد و یا خساراتی چون از دست دادن مشتریان یا هزینه تأخیر در تحویل کالا که برای طرفین معلوم بوده است که در اثر نقض پیش خواهد آمد؛

۵. خسارت مقطوع و پیش‌بینی شده در قرارداد (Cheshire, 2017: 17ed, 563)؛

۶. خسارت اضافی مانند هزینه‌های معقولی که زیان‌دیده پس از نقض قرارداد برای کاهش زیان یا پیدا کردن جایگزین یا حمل‌ونقل مجدد یا اجاره وسیله نقلیه متحمل می‌شود (mcgregor, 2023: 1350 – 70)؛

۷. خسارت استرداد یا اعاده وضع در مواردی است که قرارداد بین دو طرف به هر دلیل معتبر نبوده یا ناقص باشد و به استناد آن یکی از طرفین مالی را تصرف یا مورد استفاده قرار داده و منفعتی برده باشد (Burrows, 2019: 150).

خسارت اسمی یا نمادین خسارتی است که برای اثبات نقض قرارداد یا تکلیف قانونی حتی اگر زیان مالی واقعی رخ نداده باشد، پرداخت می‌شود. خسارت تنبیهی نه برای جبران خسارت بلکه برای تنبیه طرفی که مرتکب نقض قرارداد شده و بازدارندگی رفتارهای مشابه در آینده مطالبه می‌شود. این نوع خسارت بیشتر

در خطای مدنی معمول است. در حقوق کامن لا خسارت‌های شناخته شده در خطای مدنی هم به همین گستردگی حقوق قراردادها و تحت این عناوین است:

۱. خسارت خاص مانند هزینه‌های پزشکی، درمان، دستمزد و درآمد از دست رفته، هزینه تعمیر یا جایگزینی اموال آسیب دیده (mcgregor, 2023:153)؛
۲. خسارات عام که به به‌طور معمول از یک خطای مدنی ناشی می‌شود مانند کاهش توانایی کار و کسب درآمد در آینده، هزینه‌های درمانی آینده (Winifield, 2020: 251)؛
۳. خسارت ناشی از زیان اقتصادی خالص که بدون آسیب بدنی یا مالی مستقیم حاصل می‌شود، مانند خسارت وارد بر یک شرکت به دلیل مشاوره نادرست حرفه‌ای؛
۴. خسارت ناشی از هزینه‌های اضافی که زیان‌دیده برای کاهش آثار خطا یا محدود کردن زیان می‌پردازد، مانند اجاره وسیله نقلیه جایگزین پس از تصادف (clerk & lindsell, 2023:291)؛
۵. خسارت اتلاف منافع مانند از دست دادن سود در نتیجه تعطیلی کسب‌وکار به دلیل آسیب ملک یا تأسیسات آن؛
۶. خسارت اعاده وضع و بازگرداندن و بازپرداخت در جایی که عامل فعل زیانبار از طریق سوءاستفاده از حقوق مالکیت فکری و مانند آن سودی برده است (Burrows, 2019:170).

بر اساس این بررسی در نظام حقوقی کامن لا انواع مختلف جلوه‌های خسارت مالی شناسایی و مورد توجه قرار گرفته و مراجع قضایی و داوری برحسب شرایط در جبران آن تردیدی ندارد. این تجربه می‌تواند و باید مورد استفاده قانون‌گذار و رویه قضایی ایران هم قرار گیرد تا بتواند بر اساس اصل کلی لزوم جبران تمام خسارات و برقراری عدالت و احقاق حق اشخاص اقدام نماید.

۲-۲-۲. خسارت معنوی

آن دسته از خساراتی که به طور مستقیم بر مال یا حقوق مالی وارد نمی شود و به همین جهت مورد تقویم مالی و دادوستد قرار نمی گیرد، جنبه معنوی یا غیرمالی دارد. این نوع خسارت بر خود شخص و متعلقات غیرمالی آنکه قابل ارزیابی با معیارهای مالی نیست، مانند جسم، روح و روان، شخصیت، آزادی، شهرت و اعتبار، عواطف و باورها وارد می گردد. به بیان دیگر، خسارت معنوی بر شخص و شخصیت فرد وارد می شود و دارای اشکال گوناگونی است. به طور مثال شخصی که مبتلا به درد جسمی یا رنج روحی مستمر و جانکاه، نقص عضو، افسردگی، بی اعتباری، حقارت، جریحه دار شدن احساسات ملی و مذهبی و گروهی می گردد یا در غم از دست دادن یا بیماری ناگوار عزیزی می نشیند، بی تردید دچار خسارتی شده است که در پاره ای موارد قابل مقایسه با از دست دادن حقوق مالی نیست.

خسارت معنوی بر خود شخص اعم از حقیقی یا حقوقی و مصالح و متعلقات غیرمالی او وارد می شود. این نوع خسارات متوجه شخص و مصالح و منافع و حقوق مربوط به شخصیت اوست که به طور معمول موضوع دادوستد و مبادله تجاری و در نتیجه ارزیابی مالی قرار نمی گیرد. در قوانین موضوعه برخی از کشورها بدون ارائه تعریف کاملی از خسارت معنوی صرفاً به ذکر مصادیقی چون صدمه بدنی و روحی، لطمه بر شخصیت، عزت و اعتبار شخصی یا خانوادگی، سلب آزادی، تجاوز به حریم منزل یا اسرار خانوادگی و توهین پرداخته شده است. در قوانین ایران از جمله تبصره یک ماده ۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ نیز از خسارت معنوی تعریفی ارائه نشده است و صرفاً به ذکر برخی از مصادیق آن چون صدمات روحی یا هتک حیثیت و اعتبار شخصی، خانوادگی یا اجتماعی اکتفا شده است.

در کنفرانس مربوط به حقوق اروپایی که در سال ۱۹۶۹ در لندن تشکیل شد، در مورد ضرورت جبران خسارت معنوی، توافق و در موافقت نامه پایانی تصریح گردید که اصطلاح خسارت معنوی یا غیرمالی باید در مورد ضررهایی به کار برده شود که نمی تواند مستقیماً به پول تقویم شود. این تعریف نیز گویا نیست و خود نیازمند به توضیح است. بر این اساس، خسارت معنوی یا در اکثر قوانین کشورها تعریف نشده و یا در موارد محدودی هم که از آن تعریف قانونی به عمل آمده، بیشتر به ذکر مصادیق اکتفا و مفهوم روشنی از آن

ارائه نشده است. ناگزیر در سیستم‌های مختلف حقوقی، نویسندگان از دیدگاه خود به تبیین مفهوم آن پرداخته‌اند.

در دائرةالمعارف بین‌المللی حقوق تطبیقی، خسارت معنوی این‌گونه تعریف شده است؛ خسارت معنوی عبارت از هرگونه خسارت غیرمالی است که در نتیجه مداخله در حقوق مربوط به شخصیت به وجود می‌آید؛ یا مستلزم دخالت در حیطه شخصیت است و انواع مختلف آن مانند درد بدنی و اندوه و رنج روحی ناشی از برهم خوردن تعادل شخص، تغییر قیافه، تغییر شکل بدن و اندام‌های آن و ناراحتی ناشی از این تغییر، ترس از بدتر شدن و ترس از مرگ زودرس جنبه‌های گوناگون پدیده مداخله در شخصیت محسوب می‌گردند (Andre, Tunk, 1987: pt2: 65). این تعریف ناظر به اشخاص حقیقی بوده و خسارت معنوی وارد بر اشخاص حقوقی را شامل نمی‌شود.

در نظام کامن‌لا، خسارت معنوی یا غیرمالی از طریق بیان مصادیق آن تعریف شده است؛ برخی نویسندگان درد و رنج، از دست دادن توانایی و استعدادهای بالقوه یا بالفعل، از دست دادن تعادل و قدرت بهره‌وری از لذات زندگانی (Fridman, 1994: 29) و برخی دیگر خسارت وارد بر بدن مانند ضرب و جرح، تهدید بدنی، بازداشت غیرقانونی، ایجاد ترس و شوک و یا خسارت وارد بر مصالح و متعلقات غیربدنی مانند شهرت و اعتبار را خسارت معنوی نامیده‌اند (Hepple, 1980: 29).

این شیوه تعریف نیز هر چند تا حدود زیادی، مفهوم خسارت معنوی را به ذهن نزدیک می‌سازد، ولی از آنجا که تنها به ذکر برخی مصادیق این نوع خسارت اکتفا می‌کند و از ارائه تعریف جامع و مانع خودداری می‌نماید، قابل ایراد است. بخصوص که مصادیق مذکور تنها برخی از نمونه‌های خسارت معنوی است و برای شناخت دیگر موارد باید ابتدا مفهوم این خسارت تبیین و تعریف گردد تا شناخت مصادیق آن امکان‌پذیر شود. این تعاریف نیز جامع و کامل نبوده و به جای ارائه تعریف و ضابطه مشخصی در تشخیص تمام مصادیق خسارت معنوی، صرفاً به ذکر نمونه و مصادیق آن پرداخته است. پس باید از همه این تعاریف و مثال‌های یاد شده به‌عنوان راهنما کمک گرفت و تعریف کاملی از این نوع خسارت ارائه داد. علاوه بر این هیچ یک از تعاریفی که ارائه گردیده، خسارت معنوی وارد بر اشخاص حقوقی را مورد توجه قرار نداده است. درحالی که

این قبیل خسارات نیز دارای اهمیت زیادی است و باید در تعریف خسارت معنوی مورد توجه قرار گیرد. با وجود این، از مجموع تعاریف مزبور استنباط می‌شود که همه بر این امر اتفاق دارند که موضوع خسارت معنوی، شخص و مصالح و حقوق مربوط به شخصیت اوست و در مواردی به اشخاص حقوقی نیز تسری داده شده است.

در تأیید این برداشت یکی از حقوق‌دانان، خسارت معنوی را این‌گونه تعریف می‌کند، ضرر معنوی آن است که بر مصالح غیرمالی شخص وارد شود و حالت‌های مختلفی دارد، زیان معنوی وارد بر جسم مانند زخم، جرح، درد، تغییر قیافه و شکل اندام‌های شخص، از دست دادن تعادل جسمانی و زیان شرافتی و اعتباری مانند قذف، فحش و ناسزا، هتک عرض، آزار و اذیت از طریق گفتار یا نوشتار، از بین بردن کرامت و اعتبار، صدمه بر احساسات و عواطف که باعث غم و اندوه می‌شود و صدمه به اعتقادات دینی و احساسات مذهبی و اخلاقی و زیان ناشی از تجاوز به یک حق هر چند همراه با زیان مالی نباشد، مانند ورود به ملک یا منزل کسی (السنه‌وری، ۱۹۹۵: ج ۱، ۸۶۵). در این تعریف علاوه بر بیان انواع مختلف خسارت معنوی و ابعاد گوناگون آن، ملاک تشخیص این نوع خسارت نیز مورد توجه قرار گرفته و زیان وارد بر مصالح غیرمالی شخص به‌عنوان ضرر معنوی معرفی گردیده است. به این جهت این تعریف بر دیگر تعاریف ترجیح دارد.

در نظام حقوقی اسلام، از آغاز خسارت معنوی مورد توجه قرار گرفته و حتی ضرورت جبران آن از اصول کلی لاضرر، غرور، تسبیب و پیش‌بینی مجازات برای جرائمی نظیر افتراء، توهین، فحاشی و ناسزا و یا پیش‌بینی دیه در صدمات بدنی یا تأکید بر حق دفاع از حریم خانواده و شخصیت و عرض و آبرو، قابل استنباط است. در داستان معروف (سمرة بن جندب) پیامبر اسلام برای خشکانیدن ریشه ضرر معنوی وارد بر مرد انصاری و جلوگیری از هتک حرمت خانواده او در آینده دستور قطع درخت خرما را صادر فرمودند و استاد و استدلال ایشان به عبارت معروف (لاضرر ولا ضرار) زمینه مناسبی را برای بنای اصل کلی لاضرر فراهم آورد که جبران خسارت معنوی نیز مشمول این قاعده است (نائینی، بی‌تا: ۱۹۸).

برخی در این باره با تحلیلی بر قاعده لاضرر نوشته‌اند که این قاعده، اختصاص به خسارات مالی و بدنی ندارد بلکه ضررهای معنوی و حیثیتی یا هتک عرض را نیز شامل می‌شود، زیرا این ضررها نیز در عرف، ضرر

محسوب می‌شود و مشمول قاعده می‌گردد و در تعریف خسارت معنوی می‌نویسد: آنچه باعث از بین رفتن احترام و اعتبار شخص و در نتیجه افت شخصیتی او در اجتماع می‌شود، مانند مورد تعرض قرار دادن همسر شخص و یا دیگر محارم او یا پی بردن به امور محرمانه و شخصی یا ورود در حریم خانوادگی یا غیبت و تهمت و مورد طعن و تمسخر قرار دادن یا بیان و افشاء عیوب و مواردی که شخص تمایل به افشاء آن‌ها ندارد، همگی هتک شخصیت بوده و از مصادیق ضرر است، زیرا این گونه امور باعث تحقیر و کسر شأن اجتماعی می‌گردد و شاهد آن روایت مربوط به داستان سمره است (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۷ق: ۳۰۹). طبق این تعریف، صدمه به آبرو و اعتبار و در نتیجه سرافکندگی شخص، خسارت معنوی محسوب می‌گردد، درحالی‌که صدمه‌های روحی، عاطفی، جسمی و دیگر حقوق مربوط به شخصیت نیز در زمره همین نوع خسارت هستند و در این تعریف مورد توجه قرار نگرفته‌اند. پس در حقوق اسلام نیز تعریف جامع و روشنی از خسارت معنوی ارائه نشده است و بیان چنین تعریفی ضروری می‌نماید.

در نظام حقوقی ایران پس از استقرار رژیم مشروطیت و تأسیس دادگستری، خسارت معنوی مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفت و نخستین بار در ماده ۲۱۲ مکرر قانون مجازات عمومی مصوب ۷ بهمن ۱۳۰۴، سپس در ماده ۴ قانون اصلاح بعضی از مواد قانون آئین دادرسی کیفری مصوب مردادماه ۱۳۳۲، ماده ۹ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۳۵ و سرانجام در قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ در مواد مختلفی پیش‌بینی گردید و در قانون اساسی ایران و قانون مجازات اسلامی و دیگر مقررات مورد توجه قرار گرفت. با وجود این تنها در بند ۲ ماده ۹ قانون آئین دادرسی کیفری سال ۱۳۷۸ و در تبصره یک ماده ۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ به برخی از مصادیق خسارت معنوی اشاره شده است.

بنابراین در حقوق موضوعه ایران تعریف جامعی از خسارت معنوی به عمل نیامده است و به همین دلیل نویسندگان حقوقی هر یک از دیدگاه خود تعریفی ارائه داده‌اند که نقل و نقد این تعاریف خارج از حوصله این مقاله است و نگارنده در کتاب بررسی تطبیقی خسارت معنوی به آن پرداخته و بر این اساس نتیجه گرفته است، تعاریف مختلفی که از خسارت معنوی در حقوق داخلی و خارجی به عمل آمده، یا ناظر به بیان برخی مصادیق و انواع آن است و یا جامع و مانع نیست. ولی از مجموع آن‌ها این استنباط حاصل می‌شود که موضوع

خسارت معنوی شخص است و خسارت جنبه مالی ندارد، برخلاف خسارت مالی که موضوع آن مال و حقوق مالی است. بنابراین در تعریف خسارت معنوی باید دو نکته لحاظ گردد؛ اول موضوع آنکه شخص (حقیقی یا حقوقی) است و دوم ماهیت آنکه جنبه مالی ندارد و به طور معمول مورد ارزیابی مالی و دادوستد قرار نمی گیرد (سلطانی نژاد، ۱۳۹۴: ۲۳-۲۰).

بر این اساس می توان گفت: خسارت معنوی عبارت است از هر نوع خسارت وارد بر شخص که به طور مستقیم جنبه مالی ندارد، اعم از روح، جسم، اعتبار، احساسات، عواطف. یا هرگونه خسارت وارد بر خود شخص و شخصیت او.

این تعریف تمام اقسام زیان های معنوی بر اشخاص حقیقی و حقوقی را شامل می شود و جامع تمام افراد این نوع خسارت است. یعنی زیان وارد بر تمامیت جسمانی و آسیب های روحی و صدمه بر شخصیت و حقوق مربوط به آن نظیر شهرت و اعتبار شخصی یا خانوادگی، آزادی، احساسات و عواطف، عقاید و افکار و نیز زیان های غیر مالی وارد بر اشخاص حقوقی (خصوصی یا عمومی) نظیر شهرت و اعتبار تجاری را شامل می شود و از سوی دیگر مانع از ورود مصادیق خسارت مالی می گردد. پس به طور خلاصه می توان گفت: موضوع خسارت معنوی ممکن است شخص حقیقی یا حقوقی باشد و این خسارت به شکل های گوناگونی بروز نماید و این واقعیت در تعریف ارائه شده متبلور است که خسارت معنوی، زیان غیر مالی بر شخص و متعلقات اوست.

۲-۳. اقسام خسارت معنوی

خسارت معنوی ممکن است به اشخاص حقیقی یا حقوقی یا گروه ها و جمعیت های رسمی یا غیررسمی وارد شود. خسارات معنوی وارد بر اشخاص حقیقی سه نوع است؛ خسارت جسمانی یا صدمه بدنی، خسارت روحی، خسارت شخصیتی که به آن دارایی یا سرمایه معنوی نیز گفته می شود. در حقوق ایران صدمات جسمانی در ردیف خسارات معنوی نیامده است. در فقه نیز چنین دسته بندی وجود ندارد ولیکن از بررسی روایاتی که در خصوص دیه آمده است می توان استنباط نمود که این خسارات ماهیت مادی یا مالی ندارند و از جنس درد و رنج و از دست دادن سلامت بوده و ماهیت معنوی دارند. در حقوق کامن لا صریحاً این قبیل

صدمات از انواع خسارت‌های معنوی شناخته شده و در ارزیابی و تقویم مالی آن از دستورالعمل و چارچوبی شبیه دیه استفاده شده که تفصیل آن را نگارنده در کتاب بررسی تطبیقی خسارت معنوی آورده است و تفصیل آن با جزییات در این مقاله نمی‌گنجد. ولیکن به‌طور خلاصه در کشورهای تابع نظام کامن‌لا به‌ویژه در انگلیس در خصوص جبران صدمات بدنی که در ردیف خسارت‌های معنوی شناخته شده است از گذشته دو رویکرد وجود داشته: نظریه کاهش ارزش و نظریه از دست دادن میزان توانایی که اعمال هر یک از این دو نظریه محاسن و معایبی داشت و مهم‌تر اینکه رویه قضایی ثابت و قابل پیش‌بینی در خصوص میزان خسارتی که دادگاه تعیین می‌نماید وجود نداشت.

این مشکل منجر به اتخاذ تدابیری از سوی مقامات و تشکیل کمیسیونی مشورتی گردید که درنهایت در سال ۲۰۱۲ قانون مربوط به جبران خسارات ناشی از جرائم کیفری تصویب شد و بر اساس آن صدمات بدنی به دو دسته کلی تقسیم شد و برای هر دسته زیرمجموعه‌ای از انواع صدمات تعیین گردید و برای هر یک تعرفه قضایی مشخصی شبیه نهاد دیه در نظام حقوقی ایران پیش‌بینی گردید و دستورالعمل اجرایی آن در ۲۸ ژوئن ۲۰۱۳ تهیه و به دادگاه‌ها جهت اجرای هماهنگ این قانون و وحدت رویه در خسارات بدنی ابلاغ گردیده است (سلطانی‌نژاد، ۱۴۰۴: ۲۱۸-۲۲۳). در این نظام حقوقی خسارت معنوی یا غیرمالی^۱ به زیان‌هایی اطلاق می‌شود که به‌طور مستقیم قابل سنجش و ارزیابی پولی نیستند و در سه دسته کلی جای می‌گیرند: صدمه‌های بدنی شامل درد و رنج و از دست دادن سلامت و کاهش کیفیت یا امید به زندگی. لطمه به اعتبار و شهرت و احساسات. نقض حریم خصوصی و داده‌های شخصی و سوءاستفاده از آن (Dobbs, Dan B: 1993: 85).

۳. خسارت جسمی^۲

در حقوق ایران در هیچ متن قانونی درباره ماهیت صدمه‌های بدنی اشاره‌ای نشده است. حقوق‌دانانی که در این باره اظهارنظر کرده‌اند این گونه خسارت‌ها را دارای ماهیت مادی (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۷: ۲۶۲) و

1 . Moral/ Immaterial/ Non Pecuniary Damage

2 . physical injury

یا مرکب از هر دو نوع خسارت مالی و معنوی و به عبارتی مختلط به حساب آورده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۲۱). ولیکن به دلایل ذیل این قبیل خسارات را باید در زمره خسارات معنوی محسوب نمود. اول، هر چند جسم انسان از عناصر مادی تشکیل شده است، ولی به هیچ عنوان مال محسوب نمی‌گردد تا صدمه وارد بر آن مالی یا مادی به حساب آید. بنابراین قتل، ضرب، جرح، قطع عضو و نقص آن یا صدمات دیگر را نمی‌توان خسارت مالی یا مادی نامید؛ دوم، با توجه به ایرادی که در مباحث پیشین بر تقسیم خسارت به مادی و معنوی وارد شد، اطلاق خسارت مادی بر صدمه بدنی از این جهت نیز نادرست است؛ سوم، همراه بودن خسارت‌های بدنی با خسارت‌های مالی ناشی از بستری شدن، هزینه معالجه، بیکاری، مراقبت‌های ویژه و مانند آن نباید موجب یکی دانستن این دو نوع خسارت گردد. زیرا در بسیاری موارد ممکن است صدمه بدنی منجر به زیان مالی نشود. به عنوان مثال ضرب و شتم و ایراد جرح یا تغییر رنگ پوست و یا آسیب ساده یک عضو بدن ممکن است هیچ نوع ضرر مالی به دنبال نداشته باشد. از سوی دیگر وجود دو خسارت با ماهیت متفاوت در یک حادثه باعث تغییر ماهیت آن دو و یکی شدن آن‌ها نمی‌شود.

در صدمات بدنی که به همراه یا به تبع آن خسارت مالی نیز به وجود می‌آید، این دو نوع خسارت دارای دو ماهیت مختلف بوده که در یک حادثه بروز نموده، ولیکن از یکدیگر کاملاً متمایز هستند. برای مثال، هرگاه در اثر ایراد ضرب دست زیان‌دیده بشکند، دو خسارت متمایز به او وارد شده یکی شکستگی دست و درد و رنج ناشی از آن و برهم خوردن تعادل فیزیکی که خسارت ناشی از آن جنبه معنوی دارد و دیگری بستری شدن در بیمارستان و هزینه معالجه و بیکاری و هزینه طرح دعوا که زیان ناشی از آن مالی است. این دو نوع خسارت با آنکه از یک حادثه ناشی شده، ولی کاملاً متمایزند، یکی چهره مالی و دیگری معنوی دارد. خسارت معنوی در این حادثه اصلی است و خسارت مالی فرعی و ناشی از آن است. پس در صدمات بدنی ماهیت اصلی خسارت معنوی و غیرمالی است که در پاره‌ای موارد زیان مالی نیز به همراه دارد یا به تبع آن روی می‌دهد. به همین دلیل نمی‌توان گفت که یک ماهیت جدیدی از خسارت بنام خسارت ترکیبی یا مختلط رخ نموده است.

خسارت جسمانی منجر به مرگ فوری یا تدریجی عمدی یا سهوی شخص، هر چند خسارت مالی در پی داشته باشد، ماهیت اصلی آن از جنس خسارت معنوی است که بر بازماندگان و در مرتبه بعد بر پیکر اجتماع تحمیل می‌شود. از این رو قرآن کریم کشتن یک انسان بی‌گناه را در حکم کشتن تمام مردم دانسته است. صدمه بدنی ناشی از ایراد ضرب و جرح عمدی یا غیرعمدی نیز زیان معنوی است. زیرا از طرفی شخصیت و اقتدار و عزت او شکسته می‌شود و از سوی دیگر، دچار درد جسمی یا رنج روحی یا نقص و عیب گردیده که جنبه مالی ندارد، بلکه ماهیتی غیرمالی دارد. قطع عضو یا برهم خوردن تعادل و قیافه ظاهری بدن، از دست دادن منافع چون عقل، بینائی، شنوایی، بویایی، چشایی، گویایی و یا نیروی جنسی و محروم شدن از لذت‌های حیات و مشارکت در فعالیتهای جمعی و بروز درد و رنج موقت یا دائم در بدن، زیان‌هایی هستند که ماهیت غیرمالی یا معنوی دارند، هر چند که خسارت مالی نیز به همراه داشته باشند.

در بسیاری نظام‌های حقوقی، صدمات بدنی از انواع خسارت معنوی محسوب شده و مهم‌ترین عنصری که در این قبیل صدمات مورد توجه قرار گرفته درد و رنج است. در حقوق انگلیس خسارت معنوی ناشی از صدمه بدنی تحت دو عنوان کلی «درد و رنج» و «از دست دادن توانایی و استعداد یا قابلیت سازگاری با محیط یا قدرت التذاذ از زندگی» مطرح و در ادبیات حقوقی، محاکم قضائی و در میان وکلا و تهیه‌کنندگان لوایح قانونی شناخته شده است.

در حقوق آمریکا تنها عنوان درد و رنج در صدمات بدنی از مصادیق خسارت معنوی شمرده می‌شود، ولیکن در برخی ایالات از دست دادن توانایی و قابلیت یا قدرت التذاذ از زندگی یا سازگاری با محیط را عنصر مستقلی در تقویم خسارت معنوی به حساب می‌آورند. در پاره‌ای کشورها مانند ایرلند و استرالیا، قطع یا کاهش امید به زندگی در نتیجه صدمه بدنی نیز عنصر مستقلی در ارزیابی خسارت معنوی شناخته شده است. در حقوق انگلیس در فاصله سال‌های ۱۹۳۴ تا ۱۹۸۲ قطع یا کاهش امید به زندگی در تقویم و تعیین خسارت معنوی ناشی از صدمات بدنی مورد توجه دادگاه‌ها قرار گرفت و آرائی بر پایه آن صادر شد، ولی از آن پس عنوان مستقل ندارد و تعیین و تقویم خسارت معنوی در صدمات بدنی تحت عناوین «درد و رنج» یا «از دست دادن توانایی» مورد رسیدگی قرار می‌گیرد (fridman, 1994: 719).

۴. خسارت روحی

یکی از انواع خسارت معنوی، صدمه روحی و روانی وارد بر زیان‌دیده است که در اثر عوامل گوناگون و با مراتب مختلف بر او وارد می‌شود؛ از یک رنج و ناراحتی ساده تا غم و اندوهی جانکاه که به نوبه خود باعث اختلال فکری و یا جنون آسیب دیده می‌گردد. برخورداری از تعادل روحی و روانی لازمه توفیق در تنظیم امور شخصی و اجتماعی است و کسی که در اثر حادثه‌ای دچار افسردگی، اختلال حواس، حیرت و شگفتی، یأس و ناامیدی، ترس و وحشت، رنج روحی و غم و اندوه و سایر آسیب‌های روانی می‌گردد، از ساماندهی رفتار و ابعاد مختلف زندگی خود محروم می‌شود. صدمه‌های روحی، معلول عوامل گوناگونی است که ازجمله آن به امور ذیل می‌توان اشاره نمود.

الف. رنج روحی در اثر صدمه به تمامیت جسمانی: صدمه‌های جسمانی که منجر به جراحت، قطع، نقص، عیب یکی از اعضاء بدن می‌شود به همراه خود صدمه روحی را نیز در پی دارد. در بسیاری جراحات‌ها و صدمات بدنی تا مدت طولانی و چه‌بسا تا پایان عمر، وجود دردهای آزار دهنده عصبی، شوک و تحریک اعصاب و یا برهم خوردن ساختمان بدن و قیافه ظاهری، از دست دادن عقل و قدرت شنوایی و بینایی و گویایی و یا نیروی جنسی و یا قدرت لامسه، از دست دادن توان بهره‌مندی از زندگی و یا کاهش طول عمر و یا قطع امید از ادامه زندگی و یا ترس و وحشت یا از دست دادن شانس ازدواج در اثر تغییر قیافه و غیر آن منجر به رنج و صدمه روحی مستمری می‌گردد که گاه زیان‌دیده را از ادامه زندگی مأیوس و یا ادامه حیات را نامطلوب می‌سازد. در این قبیل موارد صدمه روحی، خسارت معنوی است که علاوه بر سایر خسارات بر آسیب دیده تحمیل گردیده است.

ب. صدمه روحی ناشی از بروز یک حادثه غیرمنتظره: در پاره‌ای موارد صدمه روحی ناشی از بروز حادثه‌ای مانند برخورد شدید دو اتومبیل، حمله ناگهانی و ایراد ضرب با سلاح سرد یا گرم به شخص یا نزدیکان او، توقیف ناگهانی در جاده و یا گروگان گرفتن سرنشینان اتومبیل، اخاذی به خصوص در شب یا در بیابان یا مسیر خلوت، تهدید به قتل یا عمل منافی عفت، وارد شدن ناگهانی و بدون اعلام قبلی به داخل محل مسکونی و زندگی شخصی فرد است.

ج. صدمه روحی ناشی از فوت یا آسیب جسمی و روحی نزدیکان: مرگ یا بیماری و از دست دادن سلامت خویشان نزدیک و یا حتی دوستان شخص، باعث غم و اندوه و رنج روحی وی می‌گردد؛ به‌طور مثال، مادری که فرزندش کشته یا مجروح می‌شود یا مورد شکنجه و آزار و اذیت یا توقیف غیرقانونی یا اتهام واهی قرار می‌گیرد، به‌طور مسلم دچار تألم روحی و آسیب روانی می‌شود.

د. صدمه روحی ناشی از اهانت به باورها: توهین به باورهای اشخاص یا ممانعت از انجام مراسم مذهبی یا شرکت در آن موجب تألم روحی است.

ه. صدمه روحی از دست رفتن فرصت: محروم ساختن شخص از مشارکت در یک فعالیت سیاسی، اجتماعی و یا ممانعت از شرکت در آزمون استخدامی یا از دست دادن یک شانس و فرصت مناسب شغلی یا تحصیلی یا علمی و مانند آن می‌تواند باعث رنجش روحی گردد.

و. صدمه روحی از دست دادن تعلقات مورد علاقه: در پاره‌ای موارد، از دست دادن یک شیء با ارزش یا حیوان مورد علاقه شخص ممکن است باعث تألم روحی او شود.

۵. صدمه به شخصیت و حقوق مربوط به آن

یکی از مهم‌ترین انواع خسارت معنوی که به صورت‌های مختلف بروز می‌نماید، تجاوز به حقوق مربوط به شخصیت و نقض آن است. به تعبیر روانشناسی شخصیت، واقعیت وجودی یا من واقعی فرد را تشکیل داده، جنبه معنوی داشته و خسارت وارد بر آن و حقوق مربوط به آن نیز دارای همین جنبه است. در اصطلاح حقوقی، شخصیت عبارت است از صلاحیت دارا شدن حق و تکلیف و اجرای آن و کسی که واجد این شایستگی باشد شخص نامیده می‌شود و حقوق مربوط به شخصیت، حقوقی است که از شخص و حقوق غیرمالی او حمایت می‌کند و قابل انفکاک از شخص نیست، زیرا موضوع این حقوق شخصیت را تشکیل می‌دهد. از آنجا که شخصیت دارای ابعاد گوناگونی است حقوق مربوط به آن نیز جنبه‌های مختلفی دارد؛ حق دارا بودن شخصیت و اعتبار و شهرت اجتماعی و احترام به آن، حق آزادی فکر، عقیده، بیان، عمل، انتخاب شغل، مسافرت، اقامت و تشکیل خانواده، حق دارا بودن حقوق مدنی مانند نام و نام خانوادگی و عکس و تصویر و شناسنامه و اقامتگاه و تابعیت، حق مشارکت سیاسی و اجتماعی و فعالیت‌های سالم در

اجتماع، حق امنیت و آسایش و رفاه و مصونیت از تعرض دیگران و محرمانه بودن امور شخصی، حق حیات و سلامت جسم و روان و مانند آن.

این حقوق هرچند در خارج جلوه مادی و مالی نیز داشته باشد، به دلیل آنکه مربوط به جنبه معنوی شخص است، معنوی محسوب شده و خسارت وارد بر آن غیرمالی به حساب می‌آید. به بیان دیگر نقض حقوق مربوط به شخصیت ماهیتی غیرمالی دارند و به‌طور معمول ارزیابی مالی نمی‌شوند، زیرا از سویی قابل ارزیابی دقیق مالی نمی‌باشند و از سوی دیگر ماهیت آن‌ها معنوی بوده و ارتباط معنوی با خود شخص و شخصیت او دارند و اهداف اقتصادی ندارند، بلکه به جنبه‌هایی از شخص مربوط‌اند که فراتر از مال است. در برخی آثار حقوقی، حقوق مربوط به شخصیت به سه دسته حقوق تمامیت جسمانی و تمامیت معنوی و کار تقسیم و مهم‌ترین انواع حقوق دسته اول حق حیات، سلامتی، آزادی معرفی و حق سلامت تا پس از مرگ نیز تسری داده شده و ممنوعیت نبش قبر یا قطع اعضای میت در قوانین کیفری و مسئولیت مدنی بر همین مبنا توجیه گردیده است. صدمه به افکار، احساسات، شرافت، شهرت، آزادی عمل در انتخاب شغل، ازدواج، پذیرش مذهب، اقامتگاه و حق تقدم بر نام خانوادگی نیز از مصادیق خسارت بر تمامیت معنوی محسوب و درنهایت حق کار یکی از حقوق مربوط به شخصیت معرفی شده و با استناد به ماده ۲۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر و قانون اساسی و قوانین کار صدمه به این حق نیز ازجمله خسارت‌های وارد بر حقوق شخصیت محسوب گردیده است (امیری قائم‌مقامی، ۱۳۵۵: ۱۱).

برخی دیگر از اساتید، این حقوق را به دو دسته حقوق مربوط به شخصیت جسمی و شخصیت اخلاقی، معنوی تقسیم و به ذکر مصادیق این حقوق مانند حق بر تمامیت جسمی و ممنوعیت ایراد صدمه، ضرب، جرح، تعرض پس از مرگ شخص، آزادی‌های فردی مانند رفت‌وآمد، فکر و بیان، حق رأی و انتخاب شغل، حق نام و نام خانوادگی، عکس و تصویر، آبرو و شرف و حیثیت انسان، احساسات و عواطف، حق معنوی بر تألیف آثار فکری یا علمی یا ادبی یا هنری، حق تمتع از زندگی خصوصی و مصونیت از مداخله دیگران، پرداخته‌اند (صفایی و قاسم‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۶).

بر این اساس می‌توان مهم‌ترین انواع خسارت معنوی ناشی از صدمه به حقوق مربوط به شخصیت را به این شرح نام برد؛ لطمه به شهرت و اعتبار، سلب آزادی، صدمه به حقوق مدنی، نقض حق خلوت و محرمانگی، محرومیت از فرصت‌ها و موقعیت‌ها و صدمه به احساسات و باورها. اشخاص حقوقی و گروه‌ها و جمعیت‌ها نیز می‌توانند در معرض خسارات مالی یا معنوی بر حسب مورد قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

از بررسی مفهوم و اقسام خسارت در حقوق ایران، فقه اسلامی و حقوق کامن‌لا این نتیجه حاصل شده است که؛

۱. در هیچ یک از سه نظام تعریف قانونی و رسمی از خسارت به عمل نیامده و صرفاً به بیان مصادیق آن اکتفا شده است.
۲. در غیاب تعریف قانونی، نویسندگان دو نظام حقوقی ایران و کامن‌لا و نیز فقیهان، به ارائه تعریف از مفهوم خسارت پرداخته‌اند که با وجود تفاوت‌ها در همه آن‌ها خسارت مفهومی گسترده با مصادیقی متنوع دارد.
۳. در بیشتر تعاریف تمرکز بر از دست دادن و از بین رفتن دارایی مثبت و موجود شخص است و به جنبه دارایی‌های قابل تحقق و عدم دستیابی به آنچه قابل به دست آمدن است توجه نشده است.
۴. در حقوق ایران از جبران خسارت به‌طور کلی بحث شده و در غیاب تعریف قانونی از آن مصادیق معدودی در قوانین نام برده شده است و همین امر موجب تردید در خسارت بودن و یا قابل جبران بودن برخی از انواع خسارت شده است و رویه قضایی در این خصوص توسعه یافته نیست.
۵. در حقوق کامن‌لا همه انواع خسارات مالی و معنوی و جلوه‌های متنوع آن مورد شناسایی قرار گرفته و نام برده شده و دسته‌بندی مناسب صورت گرفته و در نتیجه رویه قضایی بدون تردید در صورت وجود شرایط اثباتی رأی بر جبران خسارت صادر می‌نماید.

۶. برخلاف حقوق ایران که در نظام جبران خسارت هم با محدودیت‌هایی روبه‌رو است، در نظام حقوقی کامن‌لا شیوه‌های جبرانی خسارت متنوع است و در سه دسته کلی جبرانی اعم از کامل و نسبی، نمادین و تنبیهی به مرور زمان ترویج یافته است.

۷. در حقوق ایران با تکیه بر ذکر مصادیق تمثیلی، برخی فقیهان از خسارت و با توجه به اصل لزوم جبران کامل ضرر و رفتار عادلانه و احقاق حق اشخاص، می‌توان با الگوبرداری از حقوق کامن‌لا، به تبیین و بسط قلمرو و مصادیق خسارت دست زد و حتی قانون‌گذار ضمن ارائه تعریفی جامع و مانع از خسارت، فهرستی گویا از مصادیق آن ارائه دهد تا امکان استیفای حقوق زیان‌دیدگان ناشی از نقض قرارداد، خطای مدنی و عمل مجرمانه به نحو مطلوب فراهم گردد.

فهرست منابع

- آخوندی، محمد (۱۳۶۷). **آیین دادرسی کیفری**، جلد ۱، چاپ دوم. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- آشوری، محمد (۱۳۷۶). **آیین دادرسی کیفری**، جلد ۱، چاپ دوم. تهران: انتشارات سازمان سمت.
- امیری قائم مقامی، عبدالمجید (۱۳۵۵). **حقوق تعهدات**، جلد ۱، چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۷). **ترمینولوژی حقوق**، چاپ اول. تهران: انتشارات گنج دانش.
- جعی عاملی، زین الدین (شهید ثانی) (۱۴۰۳). **الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية**، جلد ۱۰، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جیلانی، میرزا ابوالقاسم (بی تا). **جامع الشتات (کتاب طلاق)**. چاپ سنگی.
- حسینی مراغی، میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ق). **العناوین**، جلد ۱ و ۲، چاپ اول. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- حسینی نژاد، حسینقلی (۱۳۷۷). **مسئولیت مدنی**، چاپ اول. تهران: نشر مجد.
- خراسانی، محمدکاظم (بی تا). **کفایة الأصول**، جلد ۲، قم: انتشارات امام المهدی.
- سلطانی نژاد، هدایت الله (۱۳۹۴). **بررسی تطبیقی خسارت معنوی**، چاپ اول. تهران: میزان دانش.
- سلطانی نژاد، هدایت اله (۱۳۹۶). «ایفاء عین تعهد قراردادی و موانع آن در فقه و نظام های مختلف حقوقی»، **فصلنامه پژوهش تطبیقی اسلام و غرب**، دوره ۴، شماره ۲.
- سنهوری، عبدالرازق احمد (۱۹۹۵ م). **الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید**، جلد ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صفایی، سید حسین و قاسم زاده، مرتضی (۱۳۷۶). **حقوق مدنی (اشخاص و محجورین)**، چاپ دوم. تهران: انتشارات سمت.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴). **قواعد عمومی قراردادها**، جلد ۴، چاپ اول. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴). **مسئولیت مدنی**، جلد ۱، چاپ اول جدید. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لور راساً، میشل (۱۳۷۵). **مسئولیت مدنی**، ترجمه: محمد اشتری. چاپ اول. تهران: نشر حقوقدان.
- مکاری شیرازی، ناصر (۱۳۸۲ هـ. ق). **القواعد الفقهية**، جلد ۱، قم: انتشارات دارالعلم.
- نائینی، میرزا حسین (بی تا). **منية الطالب**، تقریرات: شیخ موسی خونساری، جلد ۲، چاپ سنگی: چاپخانه حیدری.
- نراقی، ملا احمد (۱۴۰۸ق). **عوائد الأیام**. چاپ سوم، قم: انتشارات بصیرتی.

References

Atiyah, P. S. (2005). *Introduction to the law of contract*. Oxford University Press.

- Beale, H., Bishop, W. D., & Furmston, M. P. (2019). *Contract: Cases and materials* (6th ed.). Oxford University Press.
- Burrows, A. (2019). *Remedies for torts and breach of contract* (4th ed.). Oxford University Press.
- Cheshire, G. C., & Fifoot, H. S. (2017). *Law of contract* (17th ed.). Oxford University Press.
- Clerk, J. F., & Lindsell, W. H. (2023). *Torts* (24th ed.). Sweet & Maxwell.
- Dobbs, D. B. (2018). *The law of torts* (2nd ed.). West Academic.
- Dobbs, D. B., & Roberts, C. L. (2018). *Law of remedies: Damages, equity, restitution* (3rd ed.). West Academic.
- Emerson, R. W. (2016). *Business law* (6th ed.). Barron's Educational Series.
- Fridman, G. H. L. (1990). *Torts* (1st ed.). Waterlow Publishers.
- Henry, C. (1990). *Black's law dictionary* (6th ed.). West Publishing Co.
- Hepple, B. A. (1980). *Tort: Cases and materials* (2nd ed.). Butterworths.
- Linden, A. M., & Feldthusen, B. (2022). *Canadian tort law* (12th ed.). LexisNexis.
- Markesinis, B. S., & Deakin, S. F. (2020). *Tort law* (8th ed.). Oxford University Press.
- McGregor, H. (2023). *Damages* (20th ed.). Sweet & Maxwell.
- Prosser, W. L. (2020). *Handbook of the law of torts* (5th ed.). West Publishing.
- Stephenson, G. (1996). *Source book on torts* (1st ed.). Cavendish Publishing.
- Street, H. (1962). *Principles of the law of damages*. Publisher not specified.
- Treitel, G. H. (2021). *The law of contract and tort interactions*. Oxford University Press.
- Treitel, G. H. (2025). *The law of contract* (16th ed.). Sweet & Maxwell.
- Tunc, A. (1985). *International encyclopedia of comparative law*. Publisher not specified.
- Weir, T. (2019). *Tort law*. Oxford University Press.
- Winfield, P. H. (2020). *A textbook of the law of tort*. Sweet & Maxwell.
- Winfield, P. H., & Jolowicz, J. A. (2020). *Tort* (20th ed.). Sweet & Maxwell.
- Zamir, E., & Medina, B. (2010). *Law, economics, and morality*. Oxford University Press.

In Persian

- Akhundi, M. (1988). *Āyīn-i dādrasī-yi kayfarī* [Criminal procedure code] (Vol. 1, 2nd ed.). Jihād-i Dānishgāhī Publications. [In Persian]
- Ashuri, M. (1997). *Āyīn-i dādrasī-yi kayfarī* [Criminal procedure code] (Vol. 1, 2nd ed.). SAMT Publications. [In Persian]
- Amiri Qā'im-maqāmī, A. (1976). *Huqūq-i ta'ahhudāt* [Law of obligations] (Vol. 1, 2nd ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Ja'farī Langarūdī, M. J. (1988). *Tirmīnūlūzhī-yi huqūq* [Legal terminology] (1st ed.). Ganj-i Dānish Publications. [In Persian]
- Jubā'ī 'Āmilī, Z. al-Dīn (al-Shahīd al-Thānī). (1982). *Al-Rawḍa al-bahīyya fī sharḥ al-Lum'a al-Dimashqiyya* [The splendid garden: Commentary on the Damascene gleam] (Vol. 10). Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Persian]

- Jilānī, Mīrzā Abū al-Qāsim. (n.d.). *Jāmi' al-shatāt (Kitāb-i ṭalāq)* [Collector of scattered issues: Book of divorce]. Lithographic print. [In Persian]
- Ḥusaynī-Marāghī, Mīr 'Abd al-Fattāḥ. (1996). *Al-'Anāwīn* [The titles] (Vols. 1–2, 1st ed.). Islamic Publishing Institute. [In Persian]
- Ḥusaynīnizhād, Ḥ. (1998). *Mas'ūliyyat-i madanī* [Civil liability] (1st ed.). Majd Publications. [In Persian]
- Khurāsānī, M. K. (n.d.). *Kifāyat al-uṣūl* [Sufficiency in the principles of jurisprudence] (Vol. 2). Imām al-Mahdī Publications. [In Persian]
- Sulṭānīnizhād, H. (2015). *Barrasī-yi taṭbīqī-yi khasārat-i ma'nawī* [A comparative study of moral damages] (1st ed.). Mīzān-i Dānish. [In Persian]
- Sulṭānīnizhād, H. (2017). Specific performance of contractual obligations and its impediments in Islamic jurisprudence and different legal systems. *Comparative Studies of Islamic and Western Law*, 4(2). [In Persian]
- Sanhūrī, 'A. A. (1995). *Al-Wasīṭ fī sharḥ al-qānūn al-madanī al-jadīd* [The intermediary: Commentary on the new civil code] (Vol. 1). Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Persian]
- Ṣafā'ī, S. Ḥ., & Qāsimzādah, M. (1997). *Ḥuqūq-i madanī (ashkhāṣ va mahjūrīn)* [Civil law: Persons and incapacitated persons] (2nd ed.). SAMT Publications. [In Persian]
- Kātūziyān, N. (1995). *Qavā'id-i 'umūmī-yi qarārdād-hā* [General rules of contracts] (Vol. 4, 1st ed.). Shirkat-i Sihāmī-yi Intishār. [In Persian]
- Kātūziyān, N. (1995). *Mas'ūliyyat-i madanī* [Civil liability] (Vol. 1, New 1st ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Lor Rassa, M. (1996). *Mas'ūliyyat-i madanī* [Civil liability] (M. Ashtarī, Trans., 1st ed.). Ḥuqūqdān Publications. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, N. (1963). *Al-Qawā'id al-fiqhiyya* [Principles of Islamic jurisprudence] (Vol. 1). Dār al-'Ilm Publications. [In Persian]
- Nā'inī, M. Ḥ. (n.d.). *Munyat al-tālib* [The aspiration of the seeker] (Taqrīrāt of Shaykh Mūsā Khunsārī, Vol. 2). Ḥaydarī Printing House. [In Persian]
- Narāqī, Mullā Aḥmad. (1988). *'Awā'id al-ayyām* [Benefits of the days] (3rd ed.). Baṣīratī Publications. [In Persian]